

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՎՈՐՈՒՄԻՆԵՐԸ

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԵԿԱՅԱՆ

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ

ԵՎ

ԴԱՐՔԱՐԱՆԱԿԱՆՍԵՐ

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА

ИЗДАНИЕ
1975

5

ИЗДАТЕЛЬСТВО
МИНЭКОС

М. 1975

II

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА
1975

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ПАМЯТНИКИ
АРМЕНИИ

2

ПАМЯТНИКИ
ЭПОХИ БРОНЗЫ

ВЫПУСК
II

А. А. МАРТИРОСЯН
ПОСЕЛЕНИЯ
И МОГИЛЬНИКИ
ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1969

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ Ա Յ Ա Կ Ա Ն
Ս Ս Հ Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի
Ա Կ Ա Դ Ե Մ Ի Ա

2

ԲՐՈՆԶԵԻՆԻՅԱՆ
ՈՒՇԱԿՈՒՆՆԵՐ

Վ Ր Ա Վ
II

Հ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԵԻՆԻՅԱՆ
ԲԵՆԿ ԵՎ ԻՆՎԵՆՏԱՐ
ԵՎ ԴԻՍԿՐԻՍԻՆԵՐԻՆԻ
ՈՒՇԻՆՆԵՐԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1969

հնդադարյան կրֆիտ

Բ. Ն. ԽՈՐԲԵՆՍԻՍ, Բ. Մ. ԲՈՒՐՈՅԻՍՏԻՍ
Վ. Մ. ՂԱՅՐՅԱՆՍԻՍ, Հ. Բ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
Յ. Բ. ՏՐԲՆՍԻՍ

Գրակի խմբակ
Բ. Ն. ԽՈՐԲԵՆՍԻՍ

THE ARCHEOLOGICAL MONUMENTS
AND SPECIMENS OF ARMENIA

2

MONUMENTS AND SPECIMENS
OF THE BRONZE AGE

II

SETTLEMENTS AND SEPULCHRES
OF THE LATE BRONZE AGE

BY A. A. MARTIROSIAN
YEREVAN 1969

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Վերջին հարյուր տարվա ընթացում Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին նախնադարյան համայնական հաստատությունների մասնակաշարժի հազարավոր հնագիտական ձուլարձաններ՝ բնակատեղիներ, զամբարանադաշտեր, էջրական մշակույթի այլալի աբզակներ, որևէ պատմագիտական զբաղմունքի շատակարանների բացակայության պայմաններում, մեր երկրի հնագույն մշակույթի ու պատմության, կենցաղի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման կարևոր սկզբնաբյուրեր են:

Այս հուշարձանների մեջ իրենց զգալի նշանակություն ունեցողը, բազմազանությամբ ու հարստությամբ առանձնահատուկ տեղ են զբաղում մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին երեսուցի կամ ութ բրոնզի ժամանակաշրջանի (XIII—X դդ.) հնավայրերը, որոնց ուսումնասիրությունը հնարավորություն է բնութագրում ուղիղաձև նախնադարյան համայնական կարգերի անկման շրջանի պատմական համապատկեր, ինչպես նաև բացահայտելու ուսարական ու վաղ հայկական մշակույթի բուն արմատներն ու տեղերները:

Հայաստանում այ բրոնզեդարյան մշակույթի սակայությունը փաստաբար առաջին անգամը վերաբերում են XIX դարի երկրորդ կեսին, երբ մեկը մյուսի ետևից հայտնի դարձան և մասամբ ուսումնասիրվեցին «Թեղիկի լավեր» (1851, 1878, 1928 և այլն), Ունակի (1871, 1893—1894), Ակեխանգաղայի (1874), Առեսիյե Նարարտի (1894—1899), Քազուկեղի (1894—1895, 1904), Սևանի սվազանի (1906—1908) և այլ վայրերի ինքնատիպ ու բարբարոսաբար շինչ զամբարանադաշտեր: Մասն իրենց վրա բնեկցին ժամա-

նակի առաջնորդ գիտական շրջանների ուշադրությունը: Հայաստանի հնությունների ուսումնասիրման գործին նահանգնու կարևոր ու միայն անկոր հնագիտական (Ա. Երեցյան, Բ. Լալայան, Բ. Տաղաչյուրի, Ե. Ռեսլեր, Գ. Չարկուսի, Գ. Չախարյանց, Բ. Խաչատրյան և այլն) ու ուսական հնագիտական քննիչություն անդամներ (Ա. Եվանովսկի, Մ. Կիկուսի, Ուլարովներ, Ֆրիմենով), այլ մի խումբ շատ անվանի կվարական գիտնականներ՝ Թ. Վերիովը, Է. Շանտեր, Ժ. դր Մարգարև և շատ ուրիշներ:

Հանդես կան հնագիտական առաջին հրատարակություններ, պատմագիտական հույժ նախնական զբայրներն ու հիպոթեզները:

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո, սոցիալիստական շինարարության ձախցման ու երկրի կազմաօրգանակային մակարդակի աննախադեպ վերելի պայմաններում, հնագիտական-հետախույզական և սխումատակի աշխատանքներին հաջողվեց նոր բափ, նոր արև: 1920 թվականից հետո հանդես կան գիտակարական և գիտախնամազգասական հաստատություններ (Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտե, Հայաստանի պետական պատմական թանգարան, ՀՍԽՀ գիտականության և պատմության ինստիտուտ, ՀՍԽՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ, ՀՍԽՀ ԳԱ հնագիտության և սպաղաքության ինստիտուտ) նախաձեռնելով Հայաստանի պատմա-հնագիտական հուշարձանների համազգային ու ուսումնասիրության գործը հույժաման կերպով: Ես նաև այ բրոնզի դարաշրջանի հարյուրավոր մեծ ու փոքր հնավայրեր: 1924—1964 թվականների ընթացքում ներմուծվեցին փակվեցին ու մասամբ ուսումնասիրվեցին Փամբակի (1924), Քախիսի (1931), Անիեականի (1934, 1939, 1952), Ալա-

վերջ (1933), Կիբովական (1935, 1939, 1955), Հաղթող (1936), Սանահին (1946), Գովախան- յի (1929, 1950), Գիլյանի (1962), Աշաղանի (1951), Մալաթուհի, Կենտրոնի (1955), Այրա- յայի (1957), Խաչատրի (1957), Տաղաթի (1956), Գովիթ-բեկի, Քաջառանի, Լենին (1959—1960), Հաստաթի (1961), Կեղտաթի (1957), Նևանի (Կիպրոս 1963), Նիկոմիդիայի (Խա և Հին Ամավիոնների շրջան), Տաու-Շամազյանի, Վա- ղարի (1960), Մեծամարի (1962, 1965), Էլարի (1923, 1957) և այլ վայրեր ու բրոնզեդարյան դամբարաններ, դամբարանադաշտեր, կիկլոպ- յան ամրացրեր: Գտնանական դրոսերի միջոցով Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ֆոնդեր հառաջացվեցին նշված շրջանի թագմա- թիվ հետազոտի ինքուստ և առաջանեցավ:

Մասնակի ուսումնասիրության ենթարկվեցին Անիեռական, Խարթի-բլուրի, Մեծամարի, Կամա (տապի, Անալիի բնակատեղիները, սիվեյցին և շարանակվում են լճային (1955 թ., աշագա- յանի) գեղավոր Հ. Հ. Մնացականյան), և Արթի- տալի (1960 թվականից, աշագալանի) գեղա- վոր Տ. Խաչատրյան) նշանավոր դամբարանա- դաշտերի պատմաաթիկ պեղումները, որոնց նշա- նակալույթը կովկասի և մեծամարի առևելի նախ- նադարյան և վաղ պետական մշակույթի պոր- լանդաթիկայի ապագաում հազիվ թե ենթադր- լիի թեպետանաթի:

Վերջն ասանմայակներին, արևմտյան Հա- յաստանի անբուսականում Կարա-Կարին—Օրգու գծի ուղղությամբ Կույնկա ճակտի դարձան ու բրոնզեդարյան և առաջանական մի Լանի ճաչա- ձաններ, որոնց անեկրայուն ենաստանցին, որ

մ.թ.ա. II հազարամայակի վերջին և Հայկական բարձրանգրական ամբողջությամբ բնագրկվում էր պատմա-մշակութային զարգացման միասնական մի հսկա շաթի մեջ, ինչպես այդ զիտվում էր մե- ժակույթի պատմության բարձր փուլերի ուսումնա- սիրության ընթացում:

Այսուհանդերձ, մեր եկրի ողբերգական մաս- նավորությունը մեծապես խոչընդոտում է ոչ միայն տեղական մշակույթի համակողմանի ու- սումնասիրությանը, այլև կովկասյան և հարավ- առանական կուլտուրաների գեներաթի զարգարն- ման գործին:

Մեր հիշատակված հնավայրերի և նյութական առատության աղագաթներին հաստատակման և ուսումնասիրությանը եսթիված են թագմաթիվ աշխատություններ¹, որոնց նշանակալից շաթով առաջ են մղում մեր հին մշակույթի մնացուցիկի զասակարգում, և թվագրման, ինչպես և ռաձմա- ցեղային կարգերի ներին օժեցնաթիությունների ուսումնասիրման հարցեր: Հարցն, որոնց դեմ- վորվում կեն նյութական մշակույթի տեղաշարժ- Ի, պատմա-կուլտուրական աղբյուրների և փոխ- նադարերությունների մեջ:

Այս հանգումանները ենթաթիվ անհեռուչ- առայուն են դարձնում Հայաստանի հնագիտական հայտնաբերման աղագա-կուլտուրի մեջ անդա- զանաթու նաև ու բրոնզեդարյան հայտնաբերման ընդհանրաթված հաստատակմանը, որին ձնանա- մայս և կղև Հայկական ՍՍՀ պիտությունների ա- կուլտուրայի նմանգիտության և զարգարության ինքնաթուր ուսու հայտնաթու աղագրկ:

¹ Սե և ու բրոնզե դարաթիվաների վերաբերող աշխա- տանքայունների շաթեր:

ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ՀՈՇՈՒՄԱԿՆԵՐ

1. ԲՆԱԿԱՏԻՎՈՒՄ ԵՎ ԿԱՏԻՐԱԿՆԵՐ

Ուշ բրոնզե դարաթիվում Հայաստանի ամ- թուջ անբուսական ժաթիվում էր բնակատեղիների իրա շաթեթով, որոնք ներկայացնում կեն զիկլոպ- յան ամբողջաթիվ թերթերի կից բնակիչ և անհասակակ կառույցների կոմպլեքսներ¹ Հին գամբարանադաշտերի զգալի առարանաթիվուն- թուջ Միայն Գաձաձագաթի նոթում, ներթիվան կամ թագաթի շրջաթիվում ուշ բրոնզեդարյան 22 բնակատեղի է նշվում: Սեանի ավազանում աղբյուրների թիվը ճանաթում է Հարյուրի: Տա- նյակ-Տարյուրաթոր Հին բնակավայրեր են Տաչա- նարթված Արարաթի և Արագածի փեթերին, Ջա- վաթի, Քոնդի, Արցաթի, Կերթի, Տաչի, Տաչի- Գաթաթի, Վաձաղարականի և շատ և շատ այլ վայ- րերում:

Ճաթոր, նշված թագմաթիվ և թագմանակ Հայտնաբերմանը առաթված մասնակի ուսումնասի- րության են ենթարթված Միայն մի շաթեր, այն էլ Մովսեսական Հայաստանի և Անդրգովկասի շր- շանանիների մեջ:

Առատական բնակատեղիներ: Ուշ բրոնզեդար- յան բնակատեղիների ուսումնասիրության առաջին փորթը կատարվեց 1886 թվականին, երբ ուս- նանաթոր Շաղախ Ա. Ա. Կվանաթիկին, Ուրար- տական Սեմեաթիիթի թագաթի ուսումնասիրու- թյան աթիթով Շաթիտական պեղումներ ժաթվույց Արարաթի Շրաթաթի յանթին: Այժմյան Քաչ- թրանց զյույց աձմաններում, նրանց արևեր և Շարթ-արևեր, նա ուսումնասիրեց Երկրաթիկ- ցեղին պատկաթուջ 3 խոչոր բնակատեղիների՝ բարձր շինաթիվունների և զիկլոպյան անաթիկ թերթերի մի շաթի կոմպլեքսներով, որոնք ու- սումնասիրող կարթերով անհետերկերին են

ուշ կովկասի շաթանիթով: Բնակիչի, տեղա- սական կառույցների, զիկլոպյան ամրացրերի Շրատարակված հասակագրներ և Շաղախա- կան ակաթմաթիվ իրերը զյույց են առիթ, որ ուսումնասիրող Շարթանները պատկանել են մ.թ.ա. XI—IX դարերին: Մրանցեց մեկի հիման վրա, մ.թ.ա. IX դարի վերջին ասանմայակին կա- ոռոցվել է ուրարական Սեմեաթիիթի թագաթը, ուրարական թագմա-առարանաթիական նշանաթոր ավանդաթը Արարաթ աթիին: Այս բնակատեղի- ների պեղումների արթյունները, ջաթոր, մաս- թաման ուսումնասիրված և Շրատարակված յան:

Առաթի ձաթակաթմայան հուշարաններին մեջ առանձնաթիվան ուրի է ընկնում Սեմեաթորի (Ան բրի) բնակատեղին, որը թուշ ճանաթվոր Շա- զանների թուրը օթրանգրեթեր, ճաթոր, մաս- թաման Գ. Տեթ-Սեթիթյանի, Ն. Ա. Քաթրոթյանի, Հ. Ա. Մարթրոթյանի, Լ. Ա. Քաթրոթյանի, Հ. Բ. Խարթ- յանի, Գ. Գ. Խաչատրյանի Շաթաթական աշ- իտանների շարժի: Սակայն մեծ ժաթիկ պե- զումներ ակաթմեցին աթուսով Միայն 1965 թվակա- նին ՀՍՀՄ Տեթիթական-Երթարանական կոմպլեքս արթվաթմաթի կոթմեց (գեղավայրեր Ա. Հ. Միլոթյան, Է. Վ. Խաչատրյան): Հին Հայաստա- նի այս կարերը Շուշարաններից մեկը ընկած է Սեմեաթոր զեան ձաթի աթին: Այլը լնի Տարթմա- կաթում, Էթմանի շրթանի վերին շեղան զյույցի երթաթաթա Շրաթիթի թուրի վրա և նրա առարան- ներին: Այն շրթաթաթի առաթարակի վրա իրաթու զիթ ունի, զրթում է մաս 4 Շեղարա թարթան- թյուն: Իր զեղանաթիչ առարաններով, զարթաթ կա- զրաթակ լնակով, աստորաթիկ արթյուններով, ձա- թաթիտա պորաթով Սեմեաթոր իրեն էր ձուր: Բրոնզեդարյան մարթուն՝ կեձական և արա- զական գորթնեթիվան Շրաթակ: Շարթաթոր-

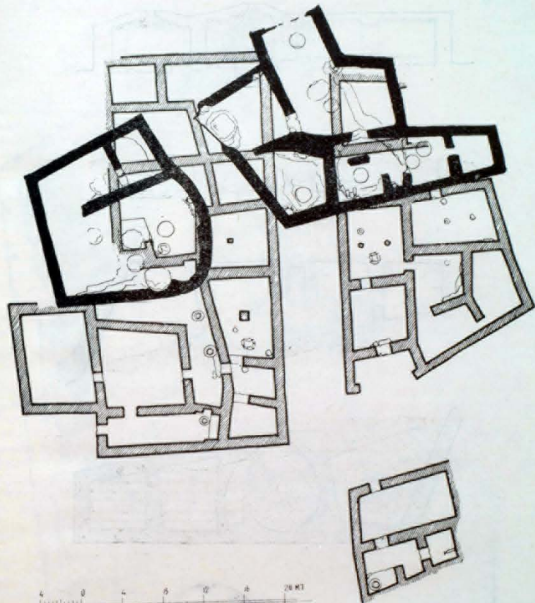
Քյուններով: Զարմանալի է, որ 1965 թվականին բլրի հյուսիսային ժամռոցում գտնված շերտադրական Նակա իրամասի տարրեր հորիզոններում բացվեցին շինություններ ու արտադրական սեղանների հնորմաններ, որոնք հիմնադրվել են մ.թ.ա. III հազարամյակում և աստիճանական փոփոխություններով ու զարգացմամբ գոյատևել մինչև մ.թ.ա. VIII դարը և կիրճ՝ նշանավոր Արգիշտիի հիմնադրման ժամանակաշրջանը:

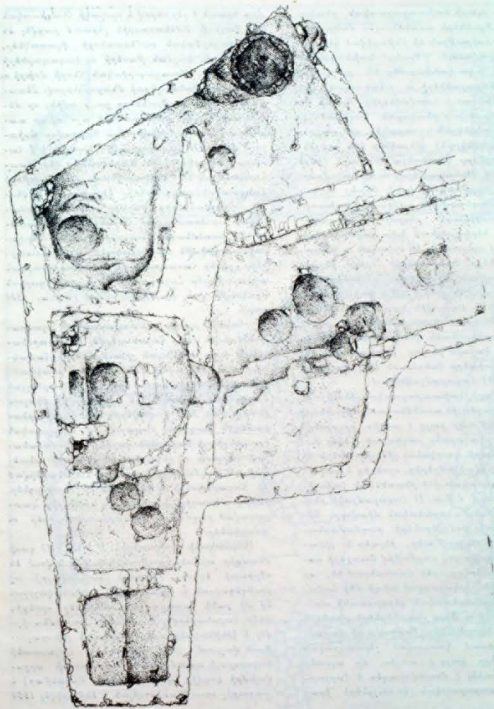
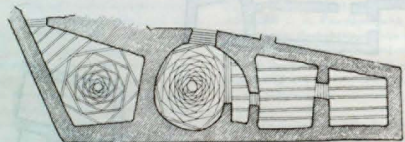
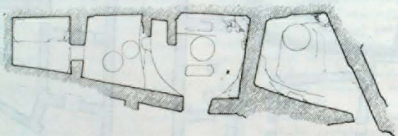
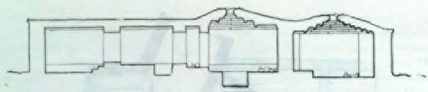
Բլրի առօրյակ զազաֆին ու սարսռաների գիտվում են ցիկլոպյան ամրապարիզով շինվածքներ, բարակի բարձուն աների մնացորդներ, ինչպես և քարայրային արձեղանային մեծ կացարաններ, որոնք պաշտպարվել են հազարամյակների ընթացքում՝ նախնադարից մինչև միջնադար: Այսպիսի նախնադարյան կացարաններ կային պատմական Արմավիր բլրի վրա, Շիրակում, Զանգեզուրում, Սեանի ավազանում և այլուր, որոնք, ի զույգ, պաշտպարվում էին բաց ամենալիքի, նույնիսկ ուշ միջնադարյան ժամանակներում: Կենցաղային այս հուշարձանների գերազույցի մասը պատկանում է ուշ բրոնզի և վաղ ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանին (մ.թ.ա. XIII—VIII դդ.): Հենց այս փուլին են վերաբերում Մեծամորի արտադրական Նակա կոպուրաները՝ Շահարյոյի Նարտապանս փոստանները մեծ ու փոքր ավազներով, Նակա մայրաքաղաքի աստիճաններով ու ուղեբերակներով, մետաղ և այլ նյութեր հանդես բազմաթիվ մեծ ու փոքր հնորմույարաններով, որոնք այս բնակավայրը դարձնում են առանձնակարգ հնուարքրության մայր՝ երկրի արտադրողական ուժերի մակարդակն ուսումնասիրելու առավելագույն: Բնակատեղիի մայրուստ մակերեսը շինություններից ազատ մասերում ծածկվում է բազմաթիվ երկաշափական ու կենդանական մայրապատիկներով, որոնք իրենցից ներկայացնում են պաշտամուտային ուշադրով, չափ կողմերով առավել անկենդանների մի կոմպոզ: Բարձրների կողային բարայրներից մեկում այժմ էլ բոլոր առանձնակարգ արջուրը և հյուսիսային կողմում տարածվող սարսռերը արջուրներից սեփով հնարանով լնալի: Տիր-բնակավայրարտաների հիմնական կենդանաներն էին կալմամ: Բնակավայրի հյուսիսային կողմում տարածվում է ուշ բրոնզեդարյան և վաղ ուրարտական շրջանի զամբարանազան իր բարայրային բնա-

րոշ թաղանթով, Շագփուսական ուշադրով իրերով, որոնք գրեթե ամբողջությամբ համապատասխանում են Կարճի բլրի նախաարքայական բնակավայրի նյութերին: Ի զույգ, 1965 թվականի աշնանը այստեղ պեղված վաղ ուրարտական ամենաարդյական զամբարաններից մեկը:

Չափազանց ուշադրով մի բնակատեղի էլ հայտնաբերվում է Հալիական ՍՈՂ Բառազգեղարքյանի Ջոփ լեռնանցքի վրա, որտեղ երկրաբանները վերաբն հայտնաբերել են նախնադարում ու միջնադարում ստանյակ հարբույթայինը շահագործող սակո հանքերը: Ջոփ բնակատեղին նույնպես հիմնադրվել է մ.թ.ա. III հազարամյակում ու գոյատևել մինչև Զարաթյանների շրջանը, այն նման է Մեծամորի արտադրական իր Նակա կոպուրաներով, Նահարաբլի մանրազանս, համառոտման, մշակման ամենաարդյական հարմարաններով, արձեղանային Նակա կոպուրաներով, հին Նահարաբլի զանազան արտադրանքների, բնակիչ թաղանթներ, Նակա զամբարանազանների անկալությամբ: Նախորդ, նախնադարյան կյանքական արտադրության այս նշանավոր հուշարձանը մանրագինն ուսումնասիրության չի ենթարկվում:

Կարմիր բլրի նախնադարական բնակատեղին, որ նույնպես բրոնզեդարյան Հայաստանի կուրսորդային հուշարձաններից է, հայտնաբերվել է ուսումնասիրվել է 1954—1962 թվականների ընթացքում Հ. Ա. Մարտիրոսյանի և Վ. Ա. Սորոկինի կողմից: Բրոնզեդարյան այս ընդարձակ հուշարձանն ընկած էր ուրարտական Քելշերինի թաղանթի փլուտակների տակ, Երազանի ձախ ափի գորտվանդի գետային հատվածների վրա, Սրնույնի ասճանազգի մեջ, զբաղվում էր 40—50 նկատար տարածություն և, բոլոր բնակավայրերի նման, բազմազան էր շինությունների կոպուրաներից, զամբարանազանային ու ցիկլոպյան մեծ ամրացից, որը հիմնահասակ կործանվել կամ վերափոխվել էր Քելշերա ստամո թաղանթի միջնաբերդի շինության միջոցին: Բնակատեղին հիմնադրվել է մ.թ.ա. XII դարում, գոյատևել ուշ բրոնզի և երկաթի շրջան տարածման ժամանակներում և կործանվել է, բաց երեսնամյակ, ուրարտական Արգիշտի I-ին թագավորի արշավանքների ժամանակ՝ VIII դարի I թաղանթում, վեհ գրանցից Տեռու կլաներ այստեղ վերնականապես չի զարգանում (նկ. 1—3):

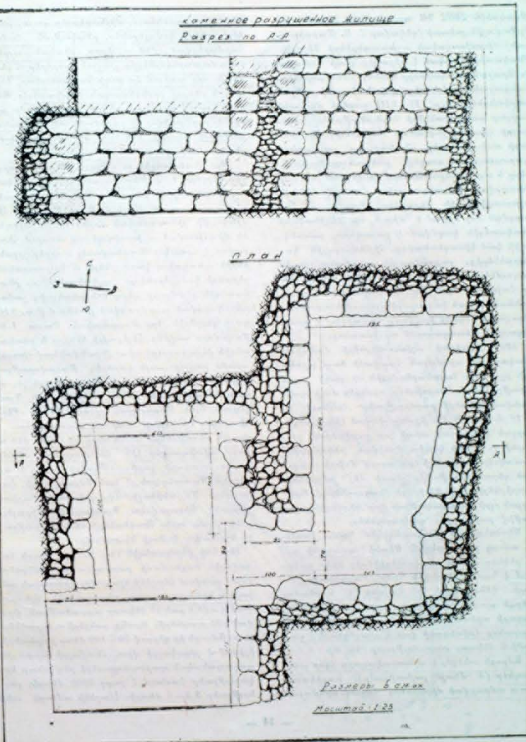
Կարմիր բլուրի նախաուղարտական բնակավայրի շինությունների առանձնապես մտերմորէր կիսաուսեմադրութեան ևն ենթարկված կենտրոնական սեղանաձև: Դրանք նախաուղարտական սենիք երկու հսկայ կամպլեքսներ ևն, բազմաշաճ իրար կից կապարաններ և սեռանակական կառուցների միաստոր Տափամենները: Սրանց մեծ մտնող շուրջապնշուր բնակարան կազմված էր կլոր կամ բազմանկյուն կապարանից, որի տարրեր կողմերից բառանկյունի սենյակներ կին կաշնկեմա: Կառույցները վերահստյա ևն՝ քարե շինքի վրա կամակեր վերնապատկով և Տառակով, երգիշափոր ու Տարբ ստեղծներով: Սրանք Տաշական Շարտարանություն անվանվող նախաուղարտական ևն: Առանձնապես բնորոշ ու սիպական պատեր ևն ներկայացնում կլոր կապարանները, որոնց Տառար պարտադրը ևն սրբազան ու կենցաղային սեղանները, Տաշանաակի Շորերը, ինչպես և պղպարսեթեան գազափարը Տառակաղող կառուցի քարակերի փուրերը: Այս կապարանները ներքուստ գրեթէ բլուրովին կլոր ևն, սակնն կազմակեր մահիկներ ևն Տառարաններ, իսկ գրեթէ կազմից՝ բառանկյունաձև գծաբանություն: Սրանք Արարտույան գաղտնի բնորոշ բնակարաններ ևն, որոնց նախաուղարտական Տառակ ևն կեն կազմակեր մ.թ.ա. IV—III հազարամյակներում:

Կարմիր բլուրի նախաուղարտական շինությունների Տառակաղտային առանձնաճակոթությունների ստանձնարարությունը ցույց է տալիս, որ բրոնզի գաղափարների բնակարանը բազմաշաճ ևն կլոր փուրեր բնակարանների պատկանող շինությունների մի քանի մեկուսացված խմբերից, որոնցից և կազմվել է նախաուղարտական մեծ բնանակական Տառակաղտը՝ վերջապատելով մ.թ.ա. II հազարամյակի բնորոշ ստանձնական Տառարակական միավորը: Երևարարական այս կամպլեքսների բազմամասնությունը ու բազմաբախտությունը, ինչպես և շինությունները իրար կապող բազմաթիվ մուտքերի առկայությունը ստեղծելույնն մասնանշանում ևն, որ բնակարանային ներկայացված տիպի մեծ Տառակաղտում ևն նախաուղարտական գերազանցակեր ստանձնական կենցաղի ու փուրեր բնակարանների առանձնի բնակիչական սկզբունքները: Բնակավայրի Տարբարանկյուն մասում կառուրված շրտարարական խորը կարվածքը ցույց է տալիս, որ այստեղ կայանք Տառակում է մտադրարարյան 4 Տարբարամյակի նախաուղարտական կառույցների իրար

վրա նստած 4 շրտարարով և որոշակի Տաղարարական բնակավայրով: Ամենատարրին շրտարար բազմակ ևն մտապարարական արճեստանոցի փայտակերի, գործիքների, ձուլման Բառակի և կաղապարների կամպլեքսով, մտապարարական Տաղար մուրիքի ու փայտակերի Բաներ շրտար մտապարարով: Ընտանգա ստանձնարարությունները ցույց տվին, որ մտապարարական արճեստանոցի այս տիպը ստարված էր ոչչ Կաղապար ևն Առաջափոր Առաջամյակ մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին ևն Տաղարամյակի սկզբներին: Առանձնապես մեծ Տառարաբրարություն ևն ներկայացնում էր Տաղարների կերպարական գաղափարները կերտարական սրբապատի Տաղարանները: Կարմիր բլուրի մտապարարական արճեստանոցում Տաղարարիված կառույցի մեջ առանձնակի Տառարաբրարություն ևն ներկայացնում կրեթև սկալոտակունն պարտապարարանները, որոնք Տառարատում ևն կրեթևապարարական սակայությունը Տաղարատում ուղ բրոնզեդարյան մշակույթի վրա փուրերից սկսած (մ.թ.ա. XII դար):

Կարմիր բլուրի նախաուղարտական գաղարանների մի մասը Տաղարարիվել է կենտրոնական ևն մայր արճեստան շինությունների Տառակների տակ, իսկ ապից մեծ Տաղարար՝ բնակարանի ստանձնանքից դուրս, նրա Տարբարանկյուն մասում: Այս Տաղարանների էլ իր Շորիին վկայում է, որ մ.թ.ա. XIII դ. վերջերին այս փուրերի բնակարանին Տաղարանի ընդարձակումը, ուղարտական կաղապարների նախարանի գարնել էր բազմանաշաճ Տառարատ ևն ընդարձակ բնակավայր՝ ստանալով Տաղարարիկ Տաղարից: Տաղարարիված ևն Տաղարարանների և կենտրոնիկների մտապարարի, բարից, մտապից, կաղից ևն այլ կառույցների պարտապարարական բազմաթիվ Տառարաբրարական իրեր ու տարրաներ:

Ամենականի բնակարանին: Մ.թ.ա. VIII դարի սկզբարի արճեստանությունների մեջ նշվում ևն սերկանի կրեթև (Շորիկ գաղապար) ուղ բրոնզեդարյան և ուղարտական մասնանաղարարների մի քանի Տառարատ բնակարաններ, որոնցից մեկը Տաղարարիվել ևն մասամբ ստանձնարարիվել է կենտրոնիկ մեր կամպլեքսի շրտարարության վայրում՝ 1934 թվականին, Տաղարանի կառուրարի պատմության ինտարտակի արշափարի կողմից (զեկավար Աշի, Քաղարար): ևն լրտարից ստանձնարարության է ենթարկվել 1952

Քվականն 2002 Վճ պատմության ինստիտուտ էրկազային շուկան (Վեկազայ 2 Ա. Մարտիրոսյան) Նախախաղական աշխատանքների միջոցին: Քնակատեղին ընկած է Երբուրից ցեղի Վանանցի ու Արարայան գաղտեր տանդ Նախադարձների Նախադաշնակում և տեղադրված մի քանի անկյան բարձունքների վրա՝ XI—VIII դարերի մի քանի Տարչուր գաղտերաբանների Նախաձեռնությամբ: Անավայրի քանակում ընկնող տարածությունը, ամբողջի ամալայությունը, բնակավայրը չբազազատող պարտապատր. տեղեկի ցանրատարածությանը և այլ մանրամասները դարձված չեն: Չբ կատարված ևս տեղադրական Նախույթ: 1934 թ. աշխատանքների վերաբերյալ կարևորագույն Տաղգվան մեջ նշվում է միայն, որ Անկիսականի բնակատեղին կազմված է բարակերտ, բառակալայանի կամ կիսակալայան, հիմնադաշինի կազարաններից, բարակերտայան ու գեռանդաշինի Քաղտումներից: Վերջույց շինություններից մեկը Նալայի է գտնվողակեղ մարտական սանրի պղծաձուլական կազարտի գլուտով և ուսումնասիրողների կողմից իրավար Նախարվում է բրունկեղանյան մետաղադրոթի արձանատուց:

1952 Քվականի աշխատանքների ժամանակ բնակավայրի արևմտյան Նախավան մայր արևելյան բլրի վրա Նալայանրբղեկին մի քանի քարե շինությունների մնացորդներ, որտեղից մեկն պատմականում պատերի բարեկրթյունը Նախում էր 2, 10 մ (նկ. Մ 4): Արտեղ շինված էին բրունկեղանյան կիկոլայան սանրի շար շարվածարով, բազալայի ու տալիի կոպտ մշակված բեկորներից: Առանակներ կազմված էին, որտեղ մայրի ու այրված սերանների Քաներ չևարի մեջ խեղդեկների, աղորբների, երկաթի երկրի մնացորդներով Անկվայան բլրի շարունակության վրա պեղվեցին բազմաթիվ բարոքիչուր գաղտերաններ:

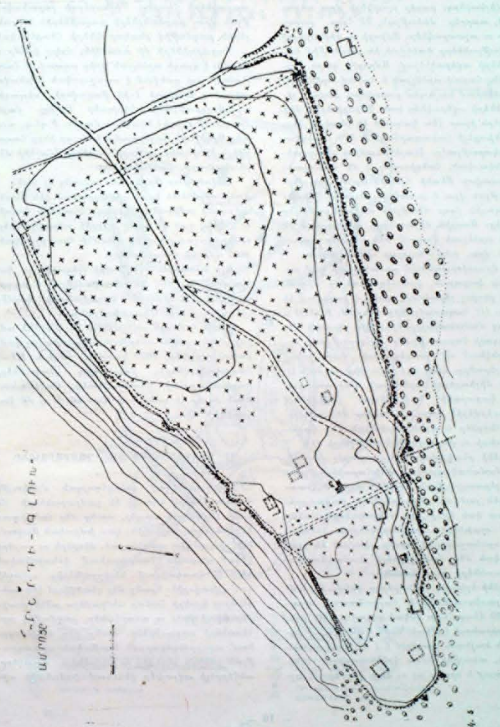
Մեռնակայան բնակատեղին: Կամ Նալայի ամոց բնակատեղին: Մեռնի ավազանի ալրի բնեկող ամոց բնակատեղիներից մեկը գտնվում է Կամ (Նախկին Նար Քաղաղան) քաղաղի կենրոնում և Նալայի է նշանավոր արերից գլուխ ամոցով, որը տեղադրված է քաղաղի արևմտյան մասում բարձրացող 40—50 մկարանոց Նվաճանի վրա և գտնվելում է գաղաթի 5 Նկարտ տարածություն (նկ. 5):

Ամրոցն ունեցել է աշտարակազար չար պարիսպներ (4 մկար լայնությամբ), բարակաղ, իհար ամրացված միջուրեղձ Նալայ-արևմտյան

մասի կազարաններով, միջուրեղից գլուխ, բնակի տների կոմպլեքսներ, բնակության Նախար Նախարեղված մեծ ու փոքր բնական այրեր, Նախ մայրաքնկերներից շինված տորերիչուր գեռուրի, որը տանում էր գեղի Փաղաղաղաղ, ինչպես և ինրոչ բրունկեղանյան բնակատեղին: Ամրոցի Նալայ-արևելյան անկյան սաղաթված արժավ է պատմականին ևս առաջածին տր Քոչերանոց կամրոթի Նախար, իսկ նրա Նալայային լանդին բնակատեղիի կազարանները Քլալայաներ:

Այս բնակատեղին ու ամրոցը, ինչպես դարձվեց վերջերս Չ. Միքայելյանի Նախախաղական աշխատանքներից, գլուխուն է ունեցել ուղ բրունկեղանյան չբազալայան մեկն Մ. Ք. ու 1 գաղտ և հին մշակույթի շինարարական Նախուններն արեղուկ ևս միասնականում ու խոտնված, որ առայժմ Նախարով չէ Նախարին զանազանի տարրեր չբազալայանի պատմական կառույցների ու կուլտուրական շերտերի կոմպլեքսները: Նախախաղակ, որ բնակատեղին է ամրոցը պետք է նշանակույց շարված բարեկաղգված ու ամրացված լինեն մ.թ.ա. VIII դարի վերջերին, երբ արարական Ռուսու 1-ին Քաղաղորը զավթեց Վեկրուրի երկիրը և բնակատեղին վերակառուցելով ու վերանվանելով սխաղի աստմ թաղաղ, այն գարերից Քաղաղորության փոխարքայության կենրոն: Պատմական չէ, որ ուսումնասիրողներից ոմար (Պիտարովսի, Չալաղայան, Ելեն, Միքայելյան) պեղում են, որ «Քերի գլուխ» նշանավոր ամրոցի մասունցները և չբազալայան ստարները պատմականում մի քանի մեծ ու փոքր ամալպատեր էին Նախախաղակում ժամանակ գաղտի, սխաղաղի գաղտի», «Մերթիք ձորի» և այրերից, Պատմական չէ ևս Արարայանցի, Կալայանի, Մեչանիկուրի, Ավաղարեղայանի, Բարչուրաղայանի, Պիտարովսի, Չալաղայանի, Միքայելյանի և շատ արեղ Նաղանների Նախարքայությանը նշանավոր կոմպլեքս նկատմամբ:

Անկնի բնակատեղին (նկ. 6—7): Չալաղի Նալայային մայրամասի բարձրագույն բարձունքների վրա է գտնվում Անկնի նշանավոր կիկոլայան ամրոցն ու նրան չբազալայան բնակատեղին: Այն արավում է ավելի քան 55 կկարտ տարածության, գրաված է 15 բլուրների, նրանց լանդերի ու ձորակների վրա: Ամրոցն իր պերթով 50—100 մկար բարձունքի ինչում է չբաղաղի վրա: Անավայրի արտարերի պաղաղանական պարտապատերի ընդհանուր երկարությունը Նախում է շուրջ 2000 մկար, լայնությունը 3,5—5 մկար: Անկնի ամրոցն ունի

երկու միջանկյալ բարձր բլուրների վրա տեղադրված, ապրիլի մեծությամբ, 22 հար բարձրագույն ու աշտարակներ: Ամրացի ու միջանկյալի ստրատեգիաները ծածկված են բազմաթիվ կաշարանների ավերակներով: Ամրացի գյուղ, հարավային, հարավ-արևելյան և հարավ-արևմտյան հաստիակներում կույրակա բարակերտ խողով շինությունների ավերակներ կան: Ամրացի երկու միջանկյալների իրար հետ կապված են բնական կիրճի անոցների նստապարհներով: 200 մ բարձրությամբ երկաթուղային: Հնաշինված արց-բնակատեղի, սեփական, հանդիսացել է մի անհրաժեշտ պատար Սեանի Հյուսիս-արևմտյան վերաբերման վրա և ապահովել Ազգային-Երևանյան ճակատի հար միջուկի ստեղծմանը: Հյուսիսային: Առաջին միջանկյալը տեղադրված է ամրացի արևելյան մասում: Մեկ Նեխտար առաձուլման վրա, սեյի կաշար պարպազառու 1 մետր, ճառագայտակա 70 քառակուսի կամ բարձրագույն կաշարան, բրնձկագրան ու միջուկային բարձր շերտերով, որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. III հազարամյակից մինչև մ. թ. XIII դ. ընդգրկող ժամանակաշրջանին: Այս շերտերի մեջ իրենց զգալի հարստությամբ ու հյութալիքով աչքի են ընկնում ուշ բրնձկագրան ժամանակաշրջանի շերտերը: Հենց այդ շերտերից մեկում էլ, առաջին միջանկյալի արևմտյան պարպազառահի 11-րդ կաշարանի նստապարհից հարևանում Նախաարքայի երկու գեանաբուր ձևապատկերական նշաններ և պղնձագրանակի մեծ կաշար: մոխրի ու փայտածխի քանակ չեզոք մեջ:

Հնաշինված բնակավայրի բազմադասի մասերի, երանց ժամանակագրական փոխհարաբերությունների և շերտաբաժանի հարցերն առավել հստակորեն են լուծված: Այս բնակելի թաղամասում շատ կան երբ-որս սենյականոց բնակարաններ՝ օջախներով, բուխարիներով, կենտրոնական սրտաշարերով, որոնք դիտվում են իրեն բնասանկան մեծ համայնքների՝ կառուցվածական վերաբանների կաշարաններ:

Հնաշինի երկրորդ միջանկյալը գտնվում է ամրացի հյուսիս-արևմտյան ձալքամասում, ուսույնից 300 մետր հեռու ընկած զգալի բլրի վրա, որը բարձրանում է Սեան-Կամա նստապարհի կղզի: Այն իսպառիկ սրբավայր է՝ Հեկատար առաձուլման, առաջին նման կրկնապարհով ունի, երկու մետր և արանց ուղև ձևեր կազմված՝ աշ-

տարակների հետքեր: Միջանկյալի շարժանկարան վրա, բարձրների գագաթներին ու լուսնի բազմաթիվ բնակարանների հետքեր կան: Կաշարանների մի առանձին, հակա խուր էլ բազմել է զույգի արևելյան՝ շրից պատված հաստիակում, սեր գտնվում է արտառական նշանների սրտաշար Արցախի 1-ին թաղամասի սեփական արձանագրությունը՝ Կիլիսիայի երկրի (այժմ Հրազդանի շրջան) նվաճելու մասին: Ի դեպ, այսուհի Արցախին հարաբերում է նաև, որ իբրև հաստիակ նշանների բազալի՝ այսինքն՝ Հնաշինի մեծ բնակավայրի, սահմանագիծը:

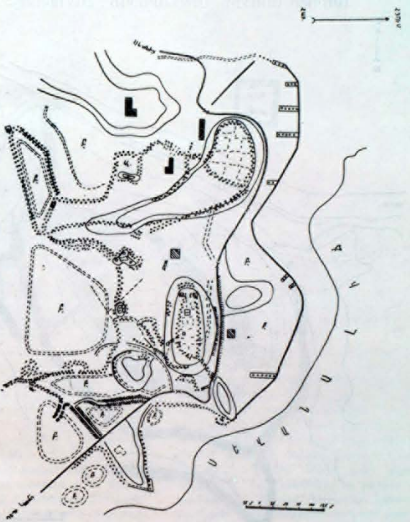
Համարաբար Արցախին առանց էլ կանց է առել, որովհետև նրան գիտարձագում էր Սեանի ավազանի ամենահար ճեղքը: Հնաշինից հյուսիս և հարավ կան մի քանի փոքրիկ ամրություններ, որոնք պաշտպանում են երբեմնի հար շերտերական ամրացի մասույցները:

Այս նշանավոր ճաղամասի պեղումները կատարվում են 2002 թ. Շագիրտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (գեղավար Շ. Հ. Մնացականյան):

Սեան է միայն ավելացնել, որ Հնաշինի ամրաց-բնակատեղին ունի նաև հսկայաձևավոր զամբարանապատեր, 2000 տարվա (մ.թ.ա. III—II հազարամյակներ), բազմաթիվ թաղամասերի խմբերով, որոնք հարստաբար համեմատության կարծիք գտնում կոկիտայան և ոչ մի հաշարանի հետ:

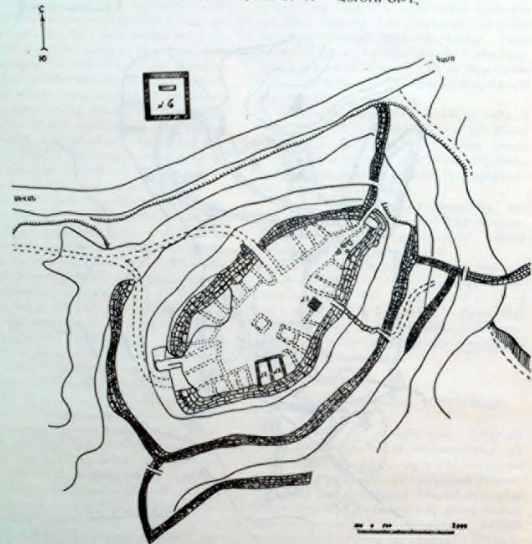
II. ԳՈՒՐԱՐԱՆՈՒՄՆԵՐ, ԳՈՒՐԱՐԱՆՆԵՐ

Հայաստանի ուշ բրնձկագրանի ճյուղավթի ժամանակներից հատուկ են զամբարանների գծի լուսնի հիմնական տիպեր, որոնց մեջ հանդիպում են միայնակ, զույգային, կամ խմբակային թաղամասեր՝ կողքի վրա պատկերացած, մեծերն ու ուղիղը կիսած գիրքում: Գամբարանում կենտրոնական դիրք էր հասնելով մեծ կաշարներից ավազին կամ դիտվողին: Սրանց մեջ գեանկվում էր հանդիսակց կյանի համար անհրաժեշտ ամենատարբեր տարի կերի և առարկաներ, բազմաթիվ արհեստների արգասիքներ, որոնք մեկ են հաշարում ուշ բրնձկագրան նշանակական արագացության լուսնային գեանկլիկ և սեփականի պատկեր, անհրաժեշտ ավազանի ընկանում ժամանակի ար-

- ԱՆՏԻՔԱՆՔԱԿԱՆ ՊԵՐԻՄԵՏ
- ԲՆԱԿԱՆԻ ԲԵՐՈՒՄ
- ՊԵՐՍՈՆԱԿԱՆ ՊԵՐՈՒՄ
- ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՎԱԾ ԳԵՆԱԿԱՆ ԳՈՒՐԱՐԱՆ ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՎԱԾ ԳԵՆԱԿԱՆ ԳՈՒՐԱՐԱՆ ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ՎԵՐԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՎԱԾ ԳԵՆԱԿԱՆ ԳՈՒՐԱՐԱՆ ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ
- ԿՕՉԵՂՈՒՄ

ԼՈՒՆԵՆԻ ԿԻՎՈՂՑԱՆ ԱՄՐՈՑԻ ԱՌԱՋԻ ՄԻՋՆԱԵՐՈՒ ՀԱՆՈՒՅԹԸ

14. 7

տաղական, արվեստագիտական հասույթների (կարերբայ)։

Գամբարանների ամենատարածված տեսակը, այսպես կոչված, «բարբրկն» է, որն ունի բաձակյունի կամ բառակուրի ձև, գեոմետրիային հասակ, բարձր ժայռաքարեներից կամ տափակ սպիտից շինան պատեր ու տանիք։ Այս տիպի գամբարաններն իրենց ծածկայալին ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով բաձանված են բազմաթիվ տարածականների, որոնց նմուշները ներկայացված են (Նկ. N 83) Քաղաքենցի և Լենիականի գամբարանապաշտարանում 1894 թ. Չարկիզուր և 1952 թ. Ն. Ա. Մարտիրոսյանի կողմից պեղված որինակներով։ Գամբարանների այս տիպը հանդիպում է Երևանի, Քալինի, Աշտարակի, Գիլիշանի, Կերովականի, Ալազիրու, Սիսիանի, Գորիսի և բազմաթիվ այլ շրջաններում, որոնց թվարկումն իսկ շատ մասնաձևի կիսբի։ Մրանց հետ միասին հանդիպում են նաև հիմնահողային Քաղումներ (Լենիական, Կարբի բլուր, Քաղաքենց, Չուրս, Գեղարտու և այլն), փայտ ծածկով կամ առանց ծածկ, որոնց պարզագույն առկանույն բառակուրի կամ բառակուրի գամբարանափոսեր են առանց բարդ մանրամասների։ Քաղումների այս հիմնական ձևից թիչ էն տարբերվում գամբարանաձևային հուշարանները, որոնք բարբրկն կամ հողային գամբարանի վրա կրում են տարբեր մեծության բարբրկուրի կամ հողի բարբրկն։ Քաղումների այս տիպը մեծ մասամբ տարածված է Սևանի ավազանում, Հարարազում, Լոռի-Քոնղզում և այլուր։ Մրանցից առանձնագույն ուշագրավ են 1956—1966 թթ. ուսումնասիրված (զննվածք Հ. Լ. Մնացականյան) Լույանի զեպային առաջնորդների գամբարանաձևերը, որոնց արձագից հասնում է 18—20 մետրի։ Մայր հողի միջ պատրաստված Քաղման սրահներն ունեն 5—8 մ երկարություն, 2,5—3,5 մ լայնություն, 3 մ բարբրկուր, կառուցված են 3—5 ասնանանց ժայռաքարերից, ունեն կրկնակի գեոմետրամակ տանիք և բարձր ծածկով կեղծ կամարի ձևով շինված Առաջնորդների անրանները գամբարանի կրկնակի շրջի գիսկառերով, որոնց վրա և շարքը սեղավորում էին նեղեցյալի արդուզարը, հանգրծանքը, սպասարանությունը, կիսարքը, առաջնության խորհրդանշիչը։ Գերեզմանի փայտե խուրջը պատասապատում էին թհհեղազրծվածքներով, նեղեցյալին ծածկում ոսկկար

ու ոսկկարը սովանով, նրա հազուադը երկրում էին կարմիր սիբայով և այլն։

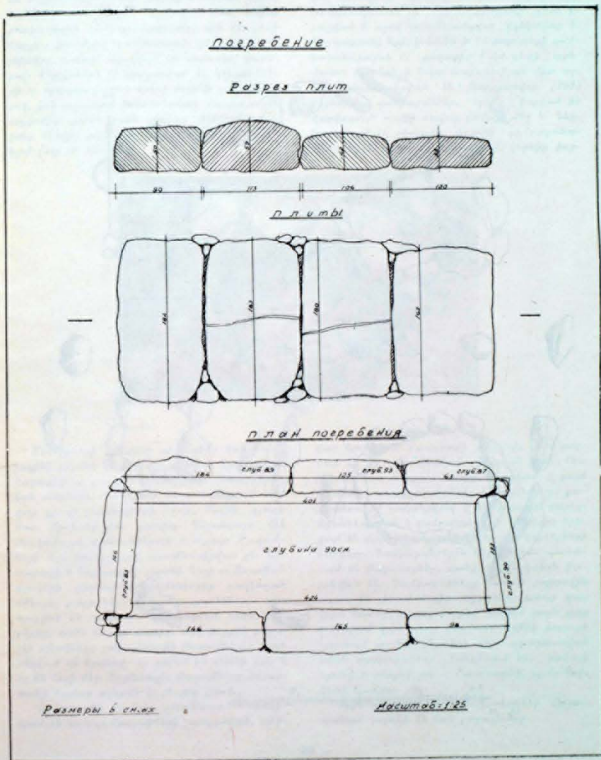
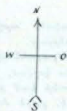
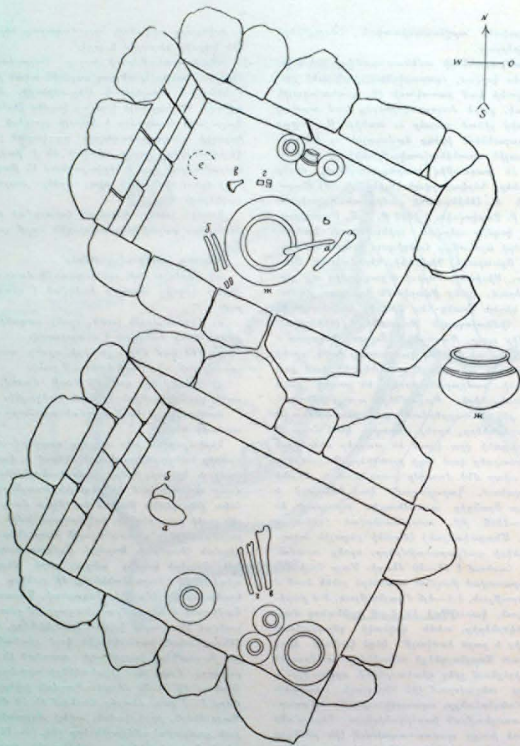
Գամբարանաձևերի խուրջ հուշարաններ են ուսումնասիրվել անցյալ դարի 90-ական թվականներից է. Թեյսերի, Ա. Աշկունյանի, Ալեքսանդրովի, Կուշնարյանի և այլոց կողմից (Լույանյան Հարարազի Առաջանար և Խուրջի զուլարի մաս)։ Խուրջի գամբարանաձևը բազկուցած է 30 կուրգաններից, որոնք սփռված են 1 բառ. կմ տարածության վրա և ներկայացնում են Քաղումների երկու հիմնական տիպ, իրենց առարանափոսներով։

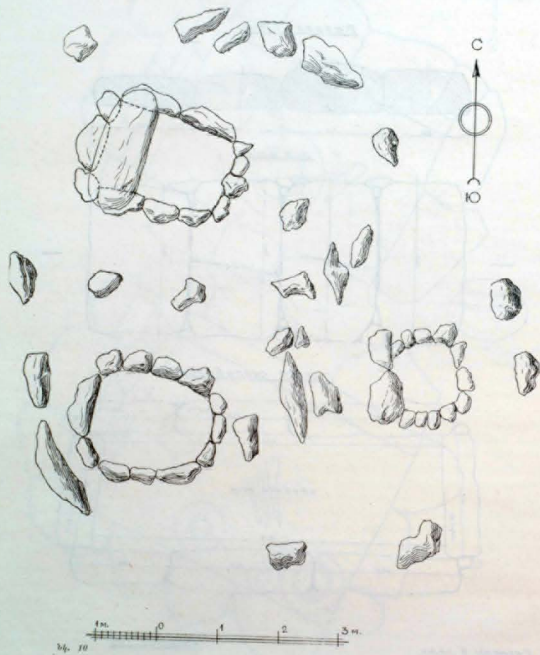
Մայսին խումբ—ենամբով կառուցված միջին մեծության բարբրկուր թուրքովն հարթ գագաթով։

Նեղեցյալ խումբ—Հողաձևերը՝

- ա) Բարձր ու մեծ, որոնց գագաթի վրա արեղևյան կողմից մասամբ ծածկված է գետաբարով։
- բ) Մեծ ու միջին չափի, որոնց գագաթի գագաթը մասը ծածկված է գետաբարով։
- գ) Մեծ կամ միջին չափի, որոնց գագաթի գագաթությունը բարձր ծածկով չունի։
- դ) Հողաձևերը, գագաթի հարթ մասով, առանց գագաթությունների և բարձր ծածկույթի։
- ե) Մրանց զգալի մասի Քաղման սրահները փայտասանի են։

Նեղեցյալայնված այս տիպերը տարբերվում են իրարից նաև գամբարանների ձևերով ու կառուցվածքով։ Նեղեցյալ խումբի գամբարանաձևերի մի մասը պարունակում էր զեպային առաջնորդների հեկա բարբրկուր Քաղումներ, մյուս մասը՝ միջին չափի բարբրկուր, իսկ երկրորդ խումբի գամբարանաձևերը՝ գեոմետրիային Քաղումներ զեպային հատվածում։ Խուրջի գամբարանաձևային էնի Թեյսերի կողմից անցյալ դարի վերջերին պեղված 22 հուշարաններից մի քանիսը շատ նշանավոր են։ Լույանի, Գեղարտու, Նորասուս, Շամիրանի և այլ գամբարանապաշտարան առարածված են այսպես կոչված կրծկաններից, որոնց կենտրոնական բարբրկուրի կամ գեոմետրիային Քաղումները շուրջանակի պատված են զից բարբրկուր։ Քարե այս շրջանակների արձանագիչը հասնում են 3—20 մետրի։ Քաղման խցերի չափերը 3—4 բառ. մետրից հասնում են 10 մետրի։ Քաղումներն, իբր կանոն, արվեն աղարակ են, քան գամբարանաձևայինները (Նկ. 10—11)։ Այս տիպի հուշարաններից առանձնագույն ուշագրավ

և Բալինի (Աշտարակի շրջանի Շամիրան գյուղի սահմաններում) բնկած կիկլոպյան մեծ ամրոց բնակատեղիի զամբարանադաշտը, որի մի բանի հարյուր խնամքով պատրաստած, զիզկնի կրած-կենները հաճախ օգտվում են սրբատաշ քարերով: Վերջիններն էլ զարգարված են կենդանիների ու երկաշափական ձևերի ուլիկնի պատկերներով, իսկ շրջանակի կենտրոնական մասում ունեն ուղղանկյ զրված շառի սյուների՝ մենհիրների, որոնք ճեղքի անտեսի օպարմություն են թողնում (նկ. № 13—14):

կալ տեսակներ: Այսպիսի զամբարանադաշտերից ամենահարուստն ու հնադարերակները 1959 թ. բացված են այժմ ուսումնասիրվող (զիզկաբ Տ. հուշարարյան) Արթինի-Տաֆի № 15 բարձունքի զամբարանադաշտն է, բազմաթիվ 4 կմ դեպի արևմուտք: Քարհանքի Տեղա տարածության վրա այժմ ուսումնասիրված են հարյուրավոր (253) իրենատիպ զամբարաններ, որոնք փորված են վարդազույն տաֆի սովոր լավայի մեջ և կենդանացնում են սվայանի փոքրիկ զամբարանայինքը բարե հասակով և առնչեով, վերինից վեր-

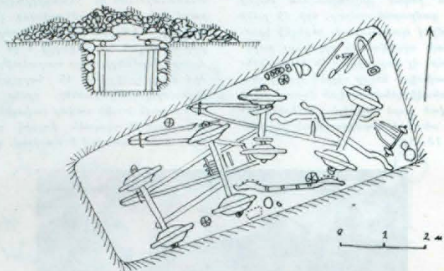

նկ. 11

Անհրեների այգուտի անտեսներ կան Շամշադինի շրջանի Նավթուր գյուղի մոտ, Չանգեզուրի Գառաբիխտ գյուղի մոտ և այլուր: Հնադարերական առանկներ մենհիրների են կանգնեցված Նավթուր գյուղի շրանոցների մոտ, Բալին գյուղի մոտ, Սիրիանի մոտ գտնվող Ղուլունգաշի հին բնակավայրի սահմաններում և այլուր: Բազումների այս խումբը լավ ուսումնասիրված չէ: Աշտարակի և Շամշադինի շրջանի Լոզի ու Չորաման գյուղերի զարդանում զրվաններից բազիլացած օձնալուք բազալտները կան: Այս զրվանները կառուցված են ուղղանկյ կանգնեցված հսկա քարերից, ունեն մուգ, սանի: Այդ փոքրիկ բարաշեն տեսակները բարարդային թաղանթներից արբերվում են նրանով, որ օրված են գետնի վրա և ոչ թե հողի մեջ: Դրանք ենթին թաղանթները Հայաստանի համար աղբյուր էլ բերող չեն:

Վառ կյոթ կամ քառակուսի անցքով, որը կառուցված էր մի ամբողջությամբ թաղանթից հետո (նկ. № 15): Անցքը վերինից փակվում է քար խցանով, որն, իբրև կանոն, իր գույնով ու քարատեսակով տարբերվում է զամբարանի բարից: Կանանների վրա և զամբարանների պատերին երբևէ չեն փորվել և հարգարող մետաղի դրոթիներին հետքերը: Գամբարաններին կից երբեմն պատանում են թաղանթներ, որոնք որդեգր կանոն թաղանթում են: Գամբարանները հաճախ բոլորովին պառտ են լինում հողից: Կանանները ամուր պահպանում են, նրանց ներքին մասում քարի վրա է արվում կամ պատ շարվում: Արթինի զաղաթի շրջանում տաֆի շերտերի մեջ պատրաստված նման զամբարաններ հանդիպում են, սակայն նրանք էլ բերող չեն ոչ Հայաստանի, ոչ էլ Կովկասի համար:

Իրեն զամբարանային հուշարանները Հայաստանում հայտնի են նաև քարտյրեկեր:

16. 12

16. 13

16. 14

ՆՅՈՒՌԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԻՐ

1. ԱՇԽԱՏԱՆԻ ԿՈՐՄԻՏԵՆ

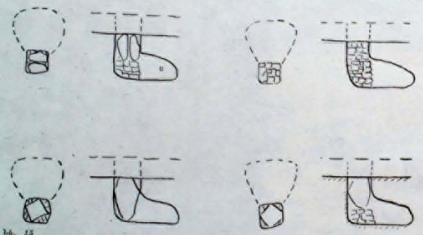
ԵՖ ԳՆԵՐ ԿՆԱՐԱՊՐՎԱԾ ԲՆԱԿԱՆՈՂԻՆԵՐ ՈՒ ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱԳՎԱԾ ԿՐԻՍՏՈՒՄ ԵՄԻՆԵՐ ԵՆ ՄԱՅԻՆ ԺՆՉ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՇԽՐԱՐԱՐՈՒՄՈՒ ՆԵՐՆԻՆՎԱՅԻՆ ԿՐԻՍՏՈՒՄԿԱՆ ԼՆԵՐԻ ԳՐԱԳՐՎՄԱՆ, ԿՆՆՉԱԳԻ, ՏԱՐԱՐՈՒՄՅԱՆ ԱՅԳԻՎ-ՍՈՍՏՈՒՄԿԱՆ ԿՐԱՆՈՂՎԱԾԻ ԵՎ ՅՈՂՎԱՆ ԺՆԱԿԻ, ՍՈՐՈՒՄԻՅԻՆԵՐ, ՆԱԴՍԱԿԻՆԵՐԻ ՎԻՐԱՐԵՐՈՒ, ԱՊԱ ԵՐԱՅԻ ՎԵՂՎԱԾԻՆԵՐՈՎ ՆԱԿԱՆԱՐԻՎԱԾ ԿՐՈՒՄԿԱՆ ԱՐՏԱԳՐՈՒՄՅԱՆ ԱՍՏԵԿԱԿՆԱԳՐԱԳՐՈՒ ԻՐԻՆ ՈՒ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ԿՐՆԻՐԵՍԱՎ ԱՎԱԿԻՐԱԾ ԵՆ ՄԱՅԻՆ ՏԱ-

րալուծման արտադրողական ուժերի զարգացման ամենահիմնական առաջնությունը էին մետաղա-հանութունն ու մետաղավարչությունը: Երկրի ճյուղա-արևմտյան, ճյուղա-արևելյան և ճարտ-վայել շրջանների գարավոր անասնաբուժ պատան լեռներն իրենք բնորոշում պահպանում էին պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի, ոսկու և այլ նանքանությունների հարուստ պաշարներ, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին: Հայկական բարձրավանդակի երկրորդական ջրանոսի վրա այժմ եղած են մետաղարդյուն 400 հանքավայրերի հեղեր, ու-

մեապակ գործիքներ ու գները պատրաստելու արհեստատեղիներ, Աուարաններ, հանքանյութի գտնա-հայտնացման հարմարանքներ և այլ արտադրական կոմպլեքսներ: Հատկանշական է, որ զանազան տարերի գտնվում են լեռնահանքային բազաներից հեռու զառապույթային շրջաններում: Կարճեր ըլուրի նախադարձական բնականային ամենատարերն է մետաղե շերտում և բնականային արտանման վրա Նայտարիվում են պղնձավանդակային և երկաթավանդակային հեղեր մետաղների կամ Նայտարի, խողովակների, լաս-գրիկների, հանքանյութ բնական բազմաթիվ ու բազմապիսի բարձր մուրհի, կարճերի, սան-դիկների և պղնձավանդակ 4 կապարների բնորոշ կոմպլեքսներով: Բազմաթիվ կամ կապարների են Նայտարիվում Միջուկի Արևմտյան զուգի պղնձավանդակի փոր-ինչ ավելն ու ժամանակաշրջանի գամբարանի: Արևելյան ինքնա-պար գամբարանային ձևերում պահպանվել են կարև փոքրիկ գոյությունը՝ ձուլված մետաղ վերջերին Նամաթ: Ոչ ճարտարական կապարներից երկուսը (Լեռնական, Կարճեր ըլուր) բրնձե սակերի, երկուսը (Մոխանմաթ-Մաթա, Սե-ժամոթ) ձուլող թեթև հատիկների, մի քանիսը (Կարճեր ըլուր, Արևմտյան) ձուլող և ձուլած ժողովների, երկը (Արգամ, Մոխանմաթ-Մաթա, Գինի) զարթոց պատրաստելուն էին մասնաշաղկապված նախադարձական շերտից հայտնի են երկու կապարները՝ շափազանց ետքը զարթոց ձուլելու համար, ցամաք դարձն հրատառված շինն հանդիսակ է, որ զանազան տիպի գործիքներ ու գները ձուլելու գեղան հայտնարիվում են հին բնականներից Մանդի շերտերում: Երաշտ բազմազանության ու աստատության մասին որոշ գու-գուպար են ապին նաև արևելյան Կրասասունում հայտնարիված զառնակների, սրերի, զրերի, կարճիների և այլ իրերի ձուլման կապարների (տախտ. 1, 2) հնում զղարի թիվ էին կազմում նաև զեպարմետաղական նոր իրեր, առանձին ու խումբային արանակներ ձուլելու կապարներից հարյուրհազարավոր ինքնաբեր կոմպլեքս, որոնք պատրաստվում էին մուրհի և երրակուրից և ոչնչանում ձուլելու պրոցեսում: Գործիքներ արտա-գրող այս գործիքների, այսինքն հիմնական արտադրանքների և մետաղ պատրաստելու արտա-գրների մասնագիտական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անգլական մետաղագործ վար-

պետները արհավիրում էին պղնձի ձուլման, այլ մետաղների խառնուրդից բարձրակարգ բրնձե աստաղու տարերի եղանակների, մետաղ աննանուրը ու գեղեցիկ ապակների պատրաստման, զարգանալու, հրատարման, սակեպատման բազմապիսի հարմարների ու մետաղավանդակի: Թեև ուշ բրնձեգործության Հայաստանում այնու-ասանքի բազմաթիվ գործիքներ, գները, զարգա-րանքի ու արվեստի տարրերը պատրաստվում էին մետաղներից, այնուամենայնիվ քարեգործու-թյունը, Հայաստանի նախնադարձական անասնա-բուծական ամենահիմնական և մարկան ճյուղերից մեկը, չէր կորցրել գեղան ու նշանակությունը: Բայց էին պատրաստվում ասանակներ, երկ-բարձրության մեջ օգտագործվող աղբյուրների, սանդիկի, վարսանդների, սորոշիկների, կառնե գործիքների, պահպանավոր մանգոյի ներքերից, փայտ կամերի կարճիների և երկաղագործու-թյուն և ստալին անասնաբուծական մեջ օգտագործվող այլ գործիքներ, որոնք մեր երկրի երկրաբան անասնաբուծ ցեղերի կյանական մշակույթի մի զգալի մասն են կազմում (տախտ. 3): Կարճերն կիրառվում էին նաև բրնձեպա մանգոյաներ և զանակներ (տախտ. 4, 5), փայտ արորները, զույգ նաև սերմնապան-գլանները, թիկեր, թի-սակներ, փայտանոթներ, երկմաններ և կոստա-կները, որոնք նման են բրնձեի ու երկաղի նույ-նատիպ իրերին: Հայաստանի գամբարաններից հայտնարիված ցեղային առաջինության սիմվո-լներին (տախտ. 6): Փայտագործության բարձր զարգացման մասին են վկայում Հայաստանի Չավաշներից հայտնի առաջնագործ ու հյուս վարպետների բազմաթիվ գործիքները՝ բրնձե սղջը ձուլած, խողովակալուծու, փայտաղ-թու, թիկերի հաստ զանվանից պատրաստած ֆունկցիոնալ տարրեր եղանակության ունեցող, ինչպես նաև բազարավոր կապարներում ձուլ-ված գրերը՝ մետաղից կամ Մանդիկոթը քարից պատրաստված՝ աղբյուր գեղանակ կամ բազմանկյան կոմպլեքս (տախտ. 7):

Բրնձեգործության վարպետները այսպիսի գոր-ծիքների սեփական էին պատրաստել նաև կարճեր կարճեր փայտից, դիմացվան ու հինգ փայտատեղաներից և հարյուրավոր գեղաններից բաղկացած կաններն ու Գեղանակի (ն. Աջխաման) գամբարանապաշտում հայտնարիված բազմա-պիսի այլերը՝ բարձրակարգ, ցամաքային, կամա-րակապ ձածով, երկաթով ու քարակով այլերը:

արտական արտադրանքների և արտադր-վական ուժերի, երկրի զարգացման, անասնական մակարդակի վերաբերյալ, որը հասարակության շարժի ուժն էր երա առաջընթացի գլխավոր զրա-պետները: Հայաստանի ուշ բրնձեգործության հասա-

րանց արդյունաբերական օգտագործումն սկսվել էր Հայագրավոր սարքերի առաջ: Ինչպես վերը տեսանք, Հայաստանի մասամբ մերս ուսումնա-սիրված բնականներիցում գոյություն ունեն

մահակահ սալայկները, նախադրողական հատորքն ու ճեղքված մարտակողները, որոնք հարեւազ կեն գեղեցիկ փորագրությունները երկրափական մտքիմանակ է որոնց մտառայա գեղեցիկ մտքները հայտնաբերվում են նույն գամբարաններում (տախա. 8)։ Հայաստանում հայտնաբերված վերահիշյալ փոխորամիջոցները իրենց զուգահեռներն ունեն Մուսերիական (Ուր, Քիչ, Շատուրյանի) վաղ դինամիտական ժամանակաշրջանի, սկիզբայական Քաղաքաբնայան (Քեփե-Վադյան), Առաջադան և Կովկասյան հուշարձաններում։ Լճաշենի պեղումներից հայտնի է, որ Հայաստանում կառուցանում էին նաև կենցաղային ու տեսչային կոմ-կարսանները բազմապես սուսր-կաներ, կապարներ, նետասարներ ու նրգակների կոմբեր, գաղչեններ ու արեր նրգանաչակ, գեղարվեստներ ձևաղծված րոնակների ներդրելն էր արև։

Ուշ բրոնզեդարյան ժամաշրջաններում, փոխադրամիջոցները հետ միասին հանգիստում են նաև միաստրերի կոմպլեքսներ, սանձեր՝ սահկատեղ ու ձուլակն կոմպլեքսներով (տախա. 9), մինչը զարգարելու համար զանազան իրեր ու սարքերն էր (տախա. 10)։

Հնարարվում է, որ փայտագործության մեջ լայնորեն կիրառված քինեին նաև ձևերի կողային երեսներով առփակ կացիկները (տախա. 11), թեև, Տնագետների կարծիքով, արանց արտաանանները օգտագործվել են գերազանցապես կաշեգործության մեջ, սրը նախադրայան Հայաստանի գլխավոր արհեստներից մեկն էր։ Անտաստուտության և փայտի կտրուր աշխատանքների մեջ լայնորեն կիրառվել են Հայաստանում և Աղբյուրկառնում շատ արտաքիմ զանգվածից բրոնզե սակերը, որոնք սնցվումով կոլովում էին ամառողական սակերն և գերազանցապես օգտագործվում էր մարտական զինք։ Սակայն արանց մի մասի բանաչ սալերը իրեն ընթացած են աշխատանքից և այդ սակերների սպառույց է նրանց իրեն գործերի օգտագործման Աղբյուրի սակերը հայտնի են Քաղաքային, Քաղաքային, Նորասից և այլ վայրերից (տախա. 12)։

II. ԶԵՆՔԻՐ

Արևումնենայի վանդանյան մարտական ստորերը զննարկի գերազանց մեծածածկության հանգիստում են գամբարաններում, արերի, գաղչույն-

ների և սպառազինման այլ առարկաները հետ, որով և սպառազինվում է նրանց զինք քինեկ հանգամանակ։ Հայաստանի մարտական սակերներն այժմ շատ մեծ թիվ են կազմում, բաժանվում են պարսպանակ և ժամանակագրորեն իրար հաջորդող մի քանի խմբերի։ Մրանցից առաջինը Լճաշենի, Արթիկի, Նորասից սակերներն են՝ սեղանատևակ բանաչ մասով և պարզունակ օվալաձև կո-Քոնոսով առանց կողային երկներկի, երկրորդը՝ անուշայան ժամանակաշրջանի մասով, լայնորեն ստործոված սակերներ են կիրառվում բանաչ մասով և կոմպոսի սպառազինություններով։ Մյուսը խմբի մեջ են մտնում ավելի մինիմալայր և կատարող մեղան ունեցող սակերը, որոնք նրգանաչու առամար հարում են Կարգարու-զարգարայան տիպերին։ Սակերին հիմնական տիպն այս երեք ստորբնակները ստացվում են Հայաստանում, Արևելյան Հրատանում, Արևմտյան Ազգրեյանում՝ Կարսից մինչև Մուշ-Վուգլուտիսի գծից, Արարատյան դաշտից մինչև Լճաշենի Գարաթաղ։ Մրանց արտագործության հիմնական կենտրոններից մեկը Մաշիք-ձորայանի մետաղագործական օպերն է։ Արևմտահայաստանում և Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի տերություններում պայտիսների իբրև կանոն չեն հանգիստում։ Այժմ Հայաստանում հայտնի են նաև զանգվածից կամ մինիմալայր սակերի սպեցիֆիկ արևելյան տեսակներ, որոնք հենց մասամբ միասին սպառող համադրություններն ունեն հին արևելյան կոմպլեքսում, սակայն ընդհանուր առմամբ միանպաստի սիդակային են Արևելքի համար (տախա. 13)։ Մրանցից Արթիկի նրգազեղ սակերը և Լճաշենի երեստապիտ կո-Քոնոսով սակերը համադրություններն ունեն Փոքր-Ասիական և Առօրին-պոլսոսիսյան կոմպլեքսում, Ելեանի սակեր՝ Առաջավոր ասիական կոմպլեքսներում։ Կարսիք բլուրի սնցարվեստական տիպի սակերը թեև նման չէ ստալապեր սարկոսաններին, այնուամենայնիվ ըստ կուսակեր ուժի կոմպոսի վերին մասում։ Կավակածից վեր է, որ արանց բլուրն էլ պատրաստված են սեղանով Արթիկի Ձ Յ գամբարանից հայտնի կացիքը ստացվում լայն մեկ զուգահեռ Հայաստանում, սակայն այդ տիպի մի քանի գեղ-գործերը հայտնի են Արևմտյան Ազգրեյանի, Հրատանի, Քաղչին հնամայրերից։ Մրտական կացիկները մեջ ստանձանի ուղև են զբաղվում, այսպես կոլոված, կոլչայու-կորանայան երկու հիմնական տարբերակ ունեցող կացիկները, որոնց արտագործության հիմնական կենտրոնները

Քեփեյան Արխազյան (Կոլչիդան) և Հյուսիսային Օսեթիան են (տախա. 14)։ Սակայն այս տիպի գեղերը Հայաստանի կրավով ստարավում են Փոքր Ասիայի խորքերը և մերձուրյան շրջանները։ Որոշ ստանձանայրդներ ենթադրում են, որ արանց արտագործությունը կարող էր գոյություն ունենալ նաև ձորերի ավազանում, սակայն այդպիսի տեսակներն ստացվել չէ հաստատվում։

Ավելի մեծածածկ ըստարգիտ, ժամանակագրորեն երկներանց են Հայաստանի գամբարանագործությունում հայտնաբերված գաղչենները։ Նրանք բաժանվում են վեց հիմնական խմբերի, որոնցից վերջին երկուսը պատկանում են ուշ բրոնզեդարյան շրջանի II—III փուլերին, սակայն երկուսը վաղ փուլին, 3—4-ր միջին փուլին, և հասունում են ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի սկզբից մինչև վաղ սուսարական ժամանակաշրջանը (տախա. 15)։ Առաջին խմբի գաղչենները պարզունակ բրոնզե շերտ են՝ ընդերքայինական միջանկյալ կոլովում և փայտե կամ ոսկեր գաստակի երկու լեզվակով, որի վրա երբեմն սնցեր կեն գաստակի դամբիր համար։ Մրանցիների այս տիպը գալիս է ոչ միայն Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածներում այլև Արևելյան Հրատանում գերազանցապես XIII—XII ցրդորամրաններում։ Մ.թ.ա. XIV դարի վերջերից Հայաստանի գերադրոսներն սցում են պատրաստել մինչ այդ անհայտ և Հայաստանի համար չհայտնաբերված լայնաշերտ գաղչեններ, չերթ ուղղանկյալ փորագրի սանձներով ու գլանաձև գաստակի կրտսեֆիկի զլեկներով։ Նրանց որոշ մասը ուժի բրոնզե ծակտեղին պատյաններով՝ մուսեն նուրբ կազավարների մեջ նույնպես, որոնք հի-նքանում են Ուրի Քաղաքաբնայան գամբարանի նրգազեղ սակայ օպալային։ Այս տիպի գաղչենները հանգիստում են նույնպես XIII—XII ցրդ. Քաղչեններում և կարող են պայմանականորեն անվանվել Լճաշեն-արթիկյան տիպի։ Մրանց լայնորեն ստարաված են Աղբյուրկառնում և երբեմն հանգիստում են պարսպանակ Քաղչենում և Հյուսիսային Հովկասում իբրև երևումման սուսրկաներ (տախա. 16)։

Մրանցիների հաջորդ երկու խմբերը ներկայացված են ավելի քիչ նմուշներով, պատկանում են հին արևելյան ընդհանուր տիպերի և պահպանվում շատ երկար ժամանակ։ Մրանցից առաջինը՝ բարձր արվեստով մե-

վավորված, ծակտեղին գաստակներով և գաստակ ուժի երկաթե շերտակ ունեցող երկմասանի գաղչեններ են, որոնց շերտերը նույնպես և սպառված են առանձին (տախա. 17)։ Մրանցից հայտնի և ստացված վեց օրինակ (երկուսը Արթիկի գամբարանագաղչեց շրտարակոված), որոնցից մեկն ունի երկաթե շերտ և պատկանում է համադարար X դարի վերջերի, իսկ մնացածները XIII—XII դարերին։ Մրանց անարգիստը հին արևելյան և Հյուսիսային Հովկասում շատ ընդհանուր են և այդ պատշույցում է, որ նրանց առանձին աշխարհագրական խմբերը տեղական արտագործության արտադրանք են (տախա. 18)։

Աշխարհագրական նույն արևաշերտի մեջ են ստարավում արևելյան տիպի շրտային գաղչենները՝ գաստակի բառեսակային մրտանման հանգամանակով՝ փայտե կամ ոսկեր ներդրերից համար։ Այս տիպը լայնորեն ստարավում է Արևմտավոր Արևելքում մ.թ.ա. XX դարից սկսած, Պարսկական Քաղչենց մինչև Առօրին-Պաղատախի և Հյուսիսային Հովկաս, ստանձանապես շատ սուսրբանկեր ուժի իրականան Հուլաքաններում (տախա. 19, 20)։

Մրանցիների հաջորդ երկու տիպերը ընտրված են Հայաստանի մեծածանայան արտագաղական օպերի համար, ստարավում են զերազանցապես Աղբյուրկառնում և ոչ մի կեսը լունեն հին արևելյան ընդհանուր տիպերի հետ։ Մրանց ուժիֆիկացված գեղերը են և լայնորեն ստարագրվել են գերազանցապես XI—X դարերի ընթացքում և շարունակվում են հարստանի փոր-ինչ ու երկաթե նույնատիպ գեղերից հետ։ Մրանց առաջին խմբի գաստակները զլեկները չունեն, պատաստված են թիթեղի կրտսեղի շերտերից ու փայտե գորգադրան ներդրերից։ Երկրորդ խումբը՝ փայտե կրտսև լեզվակավոր գաղչենաշերտեր են՝ բրոնզե ծակտեղին սպառվող զլեկներով (տախա. 21)։ Ուշ բրոնզեդարյան I փուլի գամբարաններում հայտնի հանգիստում են III—IV խմբերի գաղչենները նման տիպ, որոնք ստարավում են միայն կրտսևում, բայց ունեն գաստակի շրտեսական հանգամանքներ և մահիկանե հիմքի շերտակներ (տախա. 22)։

Ավելի ուշ, մասաղդարայան XI դարի սկզբից, սեղանական գաղչենների հիման վրա պատրաստվում են ծանր լայնաշերտ արերի երկու սուսրբանկեր (կտսև ուղեից համոված մաշեղներ), որոնք շերտերն և զրտակների կառուցվածքով սեղան-

չև տարբերվում վաղ բրոնզեդարյան I փուլի II խմբի գույզանները (տախ. 22)։ Հարձակուրդական զենքերից առանձնապես մեծ կիրառում ունին բրոնզյա խուզանակախոտ նիզակները, որոնց երեք տարբերակների հիմքում ընկած է գործող մասի և կոթարի երկարության հարաբերակցությունը՝ նիզակների երկար կոթառով կարճ սայրով, նիզակներ միջին հարաբերակցության, նիզակներ երկար սայրով և կարճ կոթառով (տախ. 23)։ Մրանց փայտե կոթերը չեն պահպանվել, սակայն ամենուրեք նիզակների հետ Տանդիպում են կոթի բրոնզյա զանգանա մալուսկին երկարով, կարճ, ուղիղի գործերով ու կռակներով, տառաչի գործիքներով և այլ տիպերի ծայրագույնակներ, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նույնպես տեխնիկայի տեսակետից (տախ. 24)։

Հավաքագրական շափազանց տարածված զենքերից էր նաև նետ ու աղբյուր։ Փայտյա աղբյուրից որպես կանոն չեն պահպանվել։ Բրոնզյա զնապարզ գործիքների և խեցեղենի պատկերներից դիտանք միայն, որ Հայաստանում և Անգղիզիայում տարածված էին լայնալիճ և փոքր աղբյուրներ։ Սակայն մեկ երկու դեպքում պահպանվել են փայտյա զանգանա կապարաները՝ նետերով և։ Տարբեր տիպի նետեր Տանդիպում են բոլոր գամբարաններում, սրանք են, հատկապես բաժանմունք են ժամանակագրական և տիպաբանական մի քանի խմբեր (տախ. 25)։ Ասորի բերում ենք այդ տիպերը ժամանակագրական հարադասականությամբ։

1. Օբիեկտների կամ կայծքային նուրբ ռետուսի պարստառած նետալարների հիմքի քառակույտի կամ օվալ ճանվածքով, սկզբը են առել նուրբիլայն շրջանում, Տանդիպում են ուշ բրոնզեդարյան և երկաթի ժամանակաշրջանի շատ զամբարաններում։

2. Բրոնզե հաստ թիթեղից պարստառած պլուսկավոր նետալարներ, բնորոշ են 1-ին փուլի գամբարանների համար։

3. Զանգվածող, մասը նետալարների, երկար տասնքնյակով ու ներքև թեթևից թեթևիկներով, տարածված են մ.թ.ա. XII դարի վերջերից։

4. Թիթեղաված նետալարների ծայրային ուղիղիկներով։

5. Բրոնզե կամ ուկերի քառակիլընամակ հասավածքով նետալարների կրկ երկու պոչակով։

Մտադրել և հնամուտ մարտում լայնորեն օգ-

տադրանքում էին նաև գորգերը, որոնց բրոնզյա բազմաթիվ դիմիկները պահպանվել են գամբարաններում, սրանց մի մասն ունի զնգանա կամ օվալ զնապարսեյան, ուրիշ մակերես, կրկ մասն ըստանկլայտի կոթակալ կենտրոնական մասում (տախ. 26)։ Տանձանա զարգեր մակերեսի կրկ բշակիկներով, կրկ գորգեր ուղղանկյուն կողերով և գորգեր սուր բշակիկներով, հանդիպում են բրոնզեդարյան և երկաթի ժամանակաշրջանի շատ հայտնաբերումներում, որոնք գրասենյակի ունեն արեւիկան հուշարչի և ժամանակակից նյութերում։

Մ.թ.ա. XII դարի վերջերից հնագույնում տարածված են երկաթից պարստառած գնդերի ու գործիքների, որոնք այնպես մեծ դեր պետք է կատարեին տեւանության մեջ և ուղղակիան գործում։ Ուշ բրոնզեդարյան II—III փուլերի գամբարաններում առանձնապես տարածված են երկաթի նիզակներ և դանակներ, որոնք նման են բրոնզյա նախատիպերին։ Մրանց համապատասխանում են նաև հիւս արեւելյան տիպի նիզակներին, որոնք այդ շրջանում, օրինակ Ասորեստանում, համարվում էին թագավորական շատ թանկարժեք զենք (տախ. 27)։

Պաշտպանության միջոցներ։ Մրանց համեմատաբար համեմատ են ներկայացված ուշ բրոնզեդարյան կռվողիքաններում, որովհետև պարստառված էին զինազանցապես նեխող նյութից, էլուզիերի, փայտից, կաշվից և այլն։ Այդ շրջանի զենքերից ու նիքերներից մեկնայն օրինակի վաղ պահպանվել են բուլղոբերի կրկ ճականներ, ուշ շրջանի արտադրական վաճանկների տեսքով (տախ. 28, գտնիք)։ Ինչպես նաև երկարակի կտակալոր վաճանկների տիպերը. սրանք նման են առաջադաս մարտիկների վաճանկներին և առատորեն ներկայացված են Միջագետքի արեւմտա-հարավարևելներում։ Քիչ են գրանցվել բրոնզյա թեթևիկներ, որոնք կրկնում են արեւմտաերկրորդականի շրջաններից, մասնավորապես Մեծիգրից հայտնի տիպերում։ Առանձնապես մեծ տարածում են գտել Հայաստանում տեղական արտադրության վաճանկները, որոնք բազմապես էին կաշվե թանկույտներից և բրոնզյա սկավառակներից թիթեղների, Տարուղավոր կոճակներով ու փայտե մասերի բազազումայից (տախ. 28)։ Այստիպիները տարածված էին նաև արեւելյան Անգղիզիայի ասիաներում։ Սաղավառաներից են ներկայացված են շատ ազատիկ, հնաշին մարտավարների բրոնզյա մողեկների վրա կառված սղիվերները իրենց զը-

խել կրում են խեթական տիպի կախարհավոր սաղավառաներ։ Մի քանի սաղավառաներ հայտնի են Առանիցի Հարաբերի խոչալից զնգային առաջնորդի գամբարանից և Կրասնովոդի, սակայն սրանք էլ ախթան վառ են պահպանված, որ նրանց ինչպիսին լինելը շատ գվժուր է որոշել։

Զարգացումի, արվեստի, պաշտամունքի առաջիկան։ Ուշ բրոնզեդարյան զարգացումի առաջիկանից պարստառում էին բրոնզեց, սնապից, մարիթի, սուպից, կենթանակարծիք քարերից, նուրբ կավաճառանիկերից և այլն։ Մրանց մեջ զգալի տեղ էին գրավում սղանակա կամ բաց մաշիկներով, ուսմիկից համաժամ ունեցող ստափակ փորագիր ու վիզարից քարերով, առանձնավոր ու ծախակեն մակերեսով, երկուսի բրոնզյա լարից պարստառված, արտադրույալ սաղարանակները, նույն տիպերից պարստառված մասանիկներ, որոնք էն նախաբնույնները, զանգվածող նույնպես մասանիկները, թիթեղյա, բրոնզե և արմատի գիտեմանից, օժապարտ առանցքով հերոսակները (տախ. 29)։ Այս տիպի զարգերի են անշնչան մասը բրոնզե տարրի գույնից առցածքով ունի (տախ. 30)։ Այժմ արդեն ճակատան խուսմ են կազմում զեզովեռանորն զարգարված դիմիկներով բրոնզե զնգանակները, որոնց հրատարակված բազմաթիվ տարաբանակները հայտնի են նաև հնաշինի ու Բնոփեր-ինչի (Էդրուսի մաս) գամբարանաշարերից (տախ. 31)։ Բազմաժանտիկ ու բազմաթիվ են սկավառակների կրկ խոչիկները՝ երկաշափուկան հարթաբանյակ զարգերով և միջին լայնի կրասեղանի կոճակները, որոնց արտադրման մակերեսը ծածկված է ուղիղի եռանկյունիներով, նշանակ, պարստառման զարգեր, համակենտար ուսուցիկ շրջանակներից պատկերներով։ Բազմաթիվ ու բազմաժանտիկ են նաև տանձան, զնգան, զնգակներ, թուխտայի շրջալայնակ պանդիկները, որոնց մակերեսը զարգարված է ծախակեն եռանկյունիկներով և որոնք օգտագործվել են իբրև կախովի զարգեր (տախ. 32)։

Սակայն այս բոլոր զարգերից ավելի սիրելի ու տարածված էին կենթանակարծիք քարերից ու նուրբ կալիկերից պարստառած ուլունքների մասանիկները, որոնք բազազում են զնգան, սկավառակներ, վարունգան, թիթեղիկ, թուխտան, զանանակ, հարթ և փորագրված մակերես ունեցող ուլունքներից։ Մրանց մեջ առանձնապես բնորոշ են ուշ բրոնզեդարյան առաջին փուլի նշանակալի ուլունքների լայն ժուկված նուշեղները, որոն-

ցից մեկի վրա սնապարի նշաններով դրված է Ասորական Ազադիթարի թագավորի անունը (տախ. 33)։ Չորսույն պղտեղաբանից ասանանաճառակալները, ինչպես և ժամանակագրական ուսումնասիրություններից յուրյ են առյախ, որ այս տիպի ուլունքները դասակարգում են Ազադիթարի I թագավորի ժամանակներին, այսինքն մ.թ.ա. XIII դարին։ Մարից ու պատասխանից դասարանում այս ուլունքաները կրկնորեններով էին ժամանակագրում ու ուղիղից վարդաների կողմից կրկնիկ և հնաշինի գամբարաններից հայտնի են վերջ նկարագրած տիպի շատ մանչակների՝ տարբեր ժամանակներից պարստառած (տախ. 34)։ Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ուսույն զարգերը, որոնք բարձր վարդետության ու տեխնիկական մաղանա մակարդակի գործեր են, որ կարող են զարմացնել նույնպիսի ժամանակակից վարդետներին։ Մրանց մեջ կրկնվում են սնապարի ուլունքներից վերջում բոլոր տեսակները և ուսույն բազմաթիվ այլ տարակներ, որոնք տիպիկ են սնապարի ուլունքներից համար, կամ համարներին են հիւս արեւելյան նուշեղներին։ Մրանցից առանձնապես հետաքրքրական են վարդետան և զնգանակ ստոր ուսույն պատանակիկները, որոնք առցածքով են տարբերվում իրենց կոթակեն կարծիք քարերի ուլունքներով, ինչպես և միջադարյան տիպերի կրկնակալաճառակալներից, քառապարտերի, երկուպարտ, եռանկյունանակ, հատիկաբար ուլունքները, զոլաճալից քարույտը, զանակ փորագիր կիթեր, շրջալայնակ թիթեղանակ զարգերը, որոնք մաղան են հնաշինի և Տարուղի մարտնետաղանակները։

Առանձին և խմբային աճանակներ։ Ուշ բրոնզեդարյան արվեստի զարգացման բարձր մակարդակը առանձնապես շուրջալից է դասուում արանակիկների ուսումնասիրության ընթացքում, որոնք բոլորն էլ պարստառված են նուրբ և բարդ քառազարդ կառույտներից օգտվելով, լրացուցիչ հարգարման, փորագրման, զարգանալման միջոցով։ Մրանք եզնիկների, եզնիքաների, քառալաների, սուրբեր տեսակի թուլունքների, զուլունքի զուլունքների մեծ թվաքանակ և ձևախառանակ խոր ըմբռնմամբ կատարված գործեր են, որոնք գրեթե բոլորն էլ հարցված են շարժական առանցքալայնակների վրա, մակերեսին են, ներսում ունեն մեծապես զնգիկներ և զանգուլիներ (погребушка) դեր են կատարում (տախ. 35)։

Կատարման տեխնիկայի բարդության և ար-

զնոր հասարակական տեսակետի ասանկանդե ուղի են բնիկում խոսքին արանկիրները՝ Լեւոնի զարկ է արարելով արձանագրւոյնը և թիկն ճարտական կարգի քրտեղ ձայնները, որոնք քաջա զույգ մերի արեւն կրքնմ փառւում է Շնապակովոյ կնիքներ, իսկ թափի զյա կարգում են պարզան խնկական տիւր ասարակութեան կրք արտիքները:

Կանգնի կուտիւ, Գլխիկ ասանկիրն: Լայտասան ուղ քրտեղարտան բնադրակցներում շատ Կանախ են Շնպեղում քարից պատարասում կանախ կուտիւ, որոնք մարմնագործում են կին-մար-ասանկովոյ զարգարք՝ կազմում երկ-քարտրական պատկերացումներն ու պաշտամունքներն Շնա՝ թիւմկարտրական, պարագործական, սերունկներ Շարունակում ու վերադարձարձկան զարգարքներն Շնա՝ երկնց զարգարձան տեսակետի այս քար արձանները բանակում են մի քանի թեւոյ խորքի (տախ. 36):

1. Մարգարիկու Շարխարանակ կուտակ Ֆի-քարներ, ենց կնիքամուտ, շատ նստակով, վեր քարտրարած թեւոյնը Մրտեց արտաքին ձայնները ժամկում է թուական զարգարձանով, զուգակում են ձայն-բույրի և կնիք՝ պարագործական ասանկանու զարգարք:

2. Չայն կարցի կուտիւ ասանց թուական տարիներն:

3. Շարխարանակ կուտիւ արցիւային զնիքի փնարգարձակ, թուական արձաններն մարտրիկով, կամ ասանց վերկնիքներ:

4. Մարգարիկու կար զակտներ, զինի, զին, զնիքի զարքերի քարտրարանակ կուտարձակ:

5. Բազմակն կուտիւ, միջնական զուգի-քի արքերի կնիքից զիսուկ Շարա: Այս զարքերը ընկում են Շարխարանակ զարգարձակի զարգարձակ զարքի վերում և արեւն զարգարձակ զարանակում է միկն զյա քրտեղարտան ժամանակագրարքն Շարխարանակու-տեղում են այս կուտիւի փնարքեր կրքնմ Շնպեղում են իսկ արքի քարից կամ կարցի պատարասում Ֆիքարներ, քայց արկի Կանախ ասանկանց և կանախ քրտեղ միկնուտար քարձանակ արձանկիրն, որոնք, անկասակ, պաշտամունքային նշանակութուն ունեն Շարխարանակու քարտրարանակ այսպիսի արձանկիրներն մի ան-քայց Շարխարանակ և Շարխարանակ նշանկերային քրտեղ կարում պայտւում, որը պատկանում է ժ.թ.և. 1 Շարխարանակ սերիւն:

Ընկ բնակարարներում կուտիւի Շնա միտանք Կանախ են Շնպեղում քարտից Ֆուլից արձանները, որոնք իսկուտիւ կազմում են պարագործական զարգարքի Շնա՝ Մրտեց կրքնմ Շնա-յա-յան շարի ասանց (քարք. ժառ. 2 ժառք), կրքնմ է զինի ժառքն արձակ է արցիւային զնիքն մե՝ մանկակնիկով ու Շնա տիւմկարտրակ զարգարձակ:

Բնակարարներում Շարխարանակ քարք թիւմ են կազմում կնիքանկերի քարտից արձանները, Մարքի քրտեղի Շայնի է արտիք քար արձակ, որը կերպարանակ է Քարիկ Յան-գարանի արձակու Շարաչի մեկույն՝ արտիք ձուլան զուգակնից արձանկիրն և կազմում է արի պարտամունքի Շնա Մարխարանակ կրքնիկում կերպարանակ-ասանկանուտանակ կրքնիկն Կանիքի զարտամունքի արտանշարձակ է պաշտով կնիքի, կնիքի ու այլ կնիքանկերի արձանկիրներով, որոնք Շնախ կրքանակ արձակու Շարխարանակում Կանախ են զարք իր-քն արի և կրքնային այլ կանիքի խորքարտիւ-ներ:

Արիք պարտամունքի Շնա են կազմում Լայտասանի պիտակական զարտանակ թուգարանում պարտակով սիւգարտանակ, Շարխարանակ քարքերի և կրքնմ թուգանկերի քարքի Ֆիքարներ կուտ կանիքներ, Շարխարանակ քրտեղանկերի թիւքի Շնա իսկուտարտիք զիք զինի անակովոյ կերպարով կնիքանակն ասանկում և այլ քարտրակով ասանկանք (տախ. 37): Մրտեցն անկանուտարքարանակ Շարխարանակ սիւգարտանի վիքից զյա քարտրարակ յոթ ասանկերի Ֆիքարներ կրք ասարանակ է, որ կարքն Շիք է Մրտեց ասանկու, որ միկ Շնպեղի Կանիքները կնիքնու զարգարք անկնի յոթ ժարտիկների ժառ-ինի ժառք չէ, որ աշխարհակուտի ասանկանկերի շարքի Շարխարանակ Շարխարանակ են Ընկ Արեւիկի ասանկանուտարտան կնիքանք, ասանկանակ ասանկն Շարխարանակի կանիքանքն կնիքանքն Մարտեց վերք թիւք քարք իրքն ու ասար-կանիքն կնիքնում են ասանկն կրքնային պաշտամունքն և պարք զարգարք չեն արքն Շարխարանակ Նախարանկիրն թուգարտանակ զարտի-քարտրակներն թիւքանուտ կոնքիցայի, քրտանի ձայնի:

Այս տեսակետի շարժանք ուղարձակ են քրտեղ Շնա թիւքներն պարտասում գտնիքներ, որոնք կրում են իրք քարք, պարտասան-

Քյան միքն և պաշտամունքի ասարի (տախ. 38, 39): Մրտեց ասանց են զարքն ուղ քրտեղար-անակ ժարտիկով 11 փուլից ուղ շարա և Շարտանակ են միկն ուղ արտարտանակ ժամանակագրարք: Բանակում են մի քանի խորքի (տախ. 40, 41):

ա) գտնիքն Շարք մակերևույթ, գտնիքն կերպարանակ զարգարձակ կամ քարք փարպից զարգարձակ կանիքներով, արքերով, պարտիկներով և այլն, որոնք սիւգակնի կրքանակ նշանակութունից զնուկ վերքանականուտան պարգ-ձակ չէ, գ) գտնիքն կնիքանակ զարտիկներով կնիքիկեր, կնիքի, կնիքի և այլն, որոնք, քար կրքնային կրքնային արտիքն ժարտիկներն ու կրքնային սիւգակնիքն են, գ) քարք կրքնու-պարտամունքային կոնկրտիքն ունեցող գտնիքներ, որոնք կերպարանակ են սիւգակնի արի տեսարաններ, թուգարտանակ կրքնային արտար-քանակ կոնկրտիքների մէջ, կամ արքի ժարտար-քանակ անուկ ընթացք՝ ժարտարտարով, քրք-զնն կնիքի, թուգանկերի, արքերի, կրքնային թաստանների օղակագրարք: Չարտարի գտնիքի միկն զյա կերպարանակում է ժարք ասանկանու-քանակ պարգարք կրքնային շար քարի զնուկ Կան Կան գտնիքի, որոնք արտարքում են անուտարտանակ Շարքերի ասարանկեր: Մրտեցից է Մտիտարտանի քարիկ, որի զյա կերպարանակ է զիւգակն զնիքն զնապար՝ Շնախն զուտանկերն ու կրքնային ժարտիկներով, Շնպար և ժարտար-կարք զնիքներով և ասարտիքն Շնա կերպար-ով Շնախի Շարխարանակում է ասանկն, որ այս գտնիքն է ժարքի-կրքնային նշանակութուն ունե-կան:

Պաշտամունքային խնայներն և ասանկանք: Կրքնուտ գտնիքի կրքնային Շարտան արք-մունքն Շնախ զարտանակում են նաև պաշտամունքային խնայներով զյա, որոնք, իրք կան զուգակում են նախնաքարան արտանիքների, կրքնի ասարտանիքների կամ կարտանիքների արքանակ քրտիկերի ժառ և զարտանիքներով (տախ. 42): Գլխիկանի փարպարարք անկնի ասանկն ժարտարտարի զյա կանիքն ժարք Շնա-տարտիկում է արքերի յոթ արքի Շառ: Գլխիկն Ե-խարտարտանակ թիւքն Շնա կարանկեր վերա-քիք ու վերաքար պատկերային կերպարանակում են Շնպար և Շնախն արտարքերի կարգի կնիքանկերի Շնապարտանակ Շնապարտանակ տեսարան-քերի, շնայի, ասանկանուտարտար կրքնի զյա:

Մի շարք այլ տեսակների զյա փարպարանակ տե-կերպարով պատկերում են ասանկն կանիքն արքեր, կնիքներ և այլ կնիքանկեր, կամ զարքեր անկնից պնիքներ, որոնք զուգակնում են կրքնու-պատկան ու վերաքար պարտամունքների քարք նշանակով կառուցում կոնկրտիքանակով: Լայտասանկեր են նաև Շարխարանակ փարպարով թուգարտարք կերպարանակի՝ անկնի, արտամունքի զարտարտան տեսարանների ժամկուտային թուգար-ներով (Մանաշին, Մարիկ): Պաշտամունքային խնայներին մէջ են ժառան նաև քարտրակից կրքնուտակ ասանկերը, որոնք ասանկի զյա կեր-պարտանակ փարպից զարքեր կան և որոնք նշա-նակութունն ու կրքնային փուլերն մեկնիք ժամա-նակ արքան են պարք չեն: Բազմանակային մէկ խորքն են կազմում կարտանիքներ, որոնք, քար կրքնային, պարտարտակ կնի կրքնի մի-քայց զարտանակներն ու Շնապարտանիքներն ստեղ-քանակ, շար ասանկի արտանակ Շարք (տախ. 43): Մրտեց արքարտից օղակն անակովներով և զարտանակայ անակից զարտարք իրք են, արքն մէջ զուգակ է արքանակ կուտիւ, և որոնք ար-ձարարք Շարտարտիկում են ժարքի և փար-պարտի թուգար շիւքներով, կնիքն զարտարտանիքի մէջ, արքան է կարտանիքնում: Պիքանիքի թիւքարում Շնախնակ արքանակում է կարցի պատ-արասում կրքարտիւ կրքնիկների թիւք, որոնք զրքն են զրքանականակ զարտարտանիքնում Շնապարտանի կնիք զնուկ անքրքիրնային աշխարհ զարքի զարքնակն Շարա: Մրտեց ասար-քի արքարք ասանկանուտան յախ ասարտակ զուտն Լայտասանակում և արքնային կրքնու-տան կից զարքերն ուղ քրտեղարտան կու-տային սիւգից միկն ուղ արտարտանակ ժամանակ-ագրարան (տախ. 44): Մրտեց մի ժառք զարք-անակ, վերքն ժառանգ ու անկնից կամ զույց կ-չնիքների ժառակ է պատարասում, ժյառ ժառք՝ պարտանակ կերպարանակ կրքնի մէ անկ, որոնք կերպանիք, թուգար, կրքն վարքեր, կրքնու-տանկեր, շարքի զարքեր և այլ ժարտամունքներ կեր-պարտանակ են արքանից վարտարտարք, որ մեկն կարք չեն լրքի զարգարք կազմն նաև ժամա-նակի կրքնարտանակ արքանու զարտանքն ուղ կարտանակ տեկերնային Շարքերի ժառնի: Կերպարտի Շնապարտի կրքնիկներով են կերպար-անակում նաև Անքարտիկան քրտեղ գտնիքների զյա պատկերում արտար-ասանկները: Այս գտ-նիքների ասանկանուտարտար կարքի է վերա-

կանգնել ուշ բրոնզեդարյան կոշիկներն, տարազք, գլխարկները որոշ ժամանակները, որոնք մասին մենք տեսնանք չիլ յովաններ սեններ:

Ինքնզարմանակ ստադրանն: Վերը ներկայացված պատմաճամբային խնայումների տիպերը ցույց են տալիս, թե Հայաստանում խնայելու-ժամբայան ինչպիսի բարձր զարգացման էր Հասերերը կանոն ընդդիմացիկները պատրաստվում էին բրոնզեդարյան արագ պատմող գրությունքի վրա, մակերևույթների շրջանցիկ Նարգարման ու զարգանալուցան միջոցով, կարևոր Նասուկ քաղաքաբնակիչներ, նրանք մշակման երկարունն են բարդ տեխնոլոգիայով: Ինքնզարմանները բնույթը տեղի էր ունենում հրճարմանի, տեխնիկական կատարելության նպատակով ֆուգիտայ մասնագիտացված գաղափարներում, որոնք սպասվում էր չերմոսկան Նասուկ սեփմ: Ուշ բրոնզեդարյան խնայումների ստանյակ տիպերն ու Նարգարմուր տարախոսակները ժամանակագրության տեսանկյունից ու ֆունկցիոնալ նշանակությամբ բաժանվում են երեք մեծ խմբի՝ խնայում-բորմիներ, սպասերի խնայելիքն են խոստանալիքն խնայելիքն: Առաջին խմբի մեջ պետք է դասել խնայում-բորմիները, որոնք պիտոսկյանը վերաճելով էին գերազանցապես անասնապահական ու երկրագործական միջոցները: Դրանցից ստանձնապես լավ են պահպանվել տարրեր տիպերի մեծ-խնայելիքներ, թրեկոստոսի մալուր, ներքին պիտոսկյան է այլն (տախա. 45):

Երկրորդ խմբի մեջ են զուգում սպասերի տարականոն, սպասերի տիպի թրեկոսկներ, ֆուսեր, բարձրակից սպասերներ, սիտանցիներ, կնուսներ, գալիսներ, բաժանալուցան միջնադար տեսիներ, միակնակ սպասերներ է այլն (տախա. 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53): Հիշատակված այս բոլոր տիպերը մեղաբանական ու արժանանալու մասիները փոփոխություններ են կրում ժամանակագրական 100 տարին մեկ: XIII—XII դարերի սպասերի խնայելիքն այլն է ընկնում Նասուկ տեխնոլոգիայով պատրաստված սպասեր, սե փայլաների մակերեսով, սպիտակ, կրթմուն էլ կարծիք ու սպիտակ խնայելու-տարրերի է նրաբաղայ երկրաչափական արժանանակների նամագրությունք: Թրեկոսկներ, կնուսներ, բարձրակից սպասերներ, բաժանալուցան միջնադար տեսիները մակերեսը պատված է երկաթի, կոստակ, քառասուկ տիպերների, զանգերի, կանխկոշիկների, սպասերի փայլաների կամ փարազի գաղափար, Նարգարմանալուցան մեկ կամ

մի բանի Նարգարմանակ գտածներով, որոնք արտադրվում են անասնապահական կարևոր միջին բրոնզեդարյանայ խնայելիքն զարգանալուցան Նու:

Այս շրջանի խոստանալուցան խնայելիքն պատկանում է մեղաբանական տիպի տիպերին, սպասերի գույր է մակերեսի փայլաներից, մեկեր կատարելուցանիքն է արժանանալու Նարգարմանից: Ինքնզարման խնայելիքն Նասուկի որոշ է կամ շարժանալուցան, արժանանալու մասիները կազմված են Նասուկեանայ Նարգարմանակ գեղերից, փարազի տիպերներից, արժանալիքն սերմն են սենցող փոփոխների գտածներից է այլն (տախա. 54, 55, 56):

Մ.թ.ա. XII դարի վերջերին է XI դարում, երկրագործությանն ու անասնապահությանն ունող պահպանելիքն Նասուկապահական, երկրի խնայելուցան գաղափարները Բազարկում են մեծ զանաչաբնյամբ ժամանակակից խնայելիքն տեսիներ, որոնք թեև մեղաբանական տեսանկյունից կարգված են նախորդ խմբի տեսիների Նու է պահպանում են խնայելուցան բարձր, սակայն մակերեսի սե փայլաների տեխնիկան, նրբին արժանանակների աշխատաչառա գտածներն անՆասուկում են (տախա. 57, 58, 59, 60, 61): Խնայելիքն կորցնում է ձաղկերից փայլն ու զեղեղելուցանը, կարգանում է, Նուսկ կերտովուց մասիները պահպանում են իրենց ներքին, սակայն կատարվում են պարզեցված կատարելով, ֆուգիտայ վրա լայնալուսն ու նեղ գեղեր շաղկառ պիտոսկյանը: Սկզբնական շրջանում այս գեղերն անՆասուկում են, կարգառ, ոչ տեսնան սե-մալուրի: Նուսկալուցան այլ տեխնիկան զարգանում է է արժանանալուցան Նարգարման, զեղեղելուցան: Այս շրջանի խոստանալուցան խնայումները չիլ են տարբերվում սպասերի տարականոնից: Մ.թ.ա. XIII—XI դարերի նամար բնորոշ երկարակից սպասերների, բաժանալուցան միջնադար տեսիների, թրեկոսկների է այլ անձանակներ մակերեսից իրապա վերաճում են արժանանալու մասիները է առավելագույնը պատված է նամակնալուցան գեղերի մի բանի սպակներով երկարակից սպասերների որոշ մասը գեղան պահպանում են փայլելուցան փարազի գեղերի է նոր ստադրանը ներկված կանխկոշիկների նամագրությունք միջոցով կատարված զարգանալուցան: Այս տիպի կրթանական լավ է արտադրում տեխնիկական ստադրանից ցուցանելիքը:

Հարյուր X է IX դարերում խնայելիքն արտադրությունը երբից մալուրն վերձակ է ապրում: Ուշ բրոնզեդարյան էին փայլելիքն կամ անձանակներ

մակերեսը զարմանում էին սպիտակ, լայն ու սպիտակ խաղով: Քնն մ.թ.ա. IX դարում խնայելուցան արտադրանքի այս տիպից Նարգարմանում են, արժանանալուցան Նուսկում է մասիները որոշ տեսիկ նամակից Նասուկայ զարգացված մեկեր գերալուցանից, սպիտակ գույն է մ.թ.ա. IX դարի զամարանակներում: Այս տիպի խնայելիքն Նուսկ ներկայում են Նասուկառ լավում, թեպետ բրոնզե, սակայն էլ նուսկառայ երկուսի իրեր ու ստադրանը: Սկզբում է երկուսի լայն ստադանակ զարաչառան ստանից փուլը:

ՈՒՑ ԲԻՆՆԵՎԱՐՄԱՆ ԼՈՒՆԱԲԱՆՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐԱՆ ԼՈՒՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի ուղի թրեզվեզարյան Շաղխառան արջկանկերի թվադրույթները հաստատվում է խնջեղների սինիստիկ խմբերի համաձայնական աստմաստիբյուրյան, ինչպես և մետաղի աստիվանների շինչա թվազգում ինչ արեղչյան զուգահեռներին միջոցով, որոնց բացարձակ հասարչ որոշվում է սեղագրի արժանագրույթչուկների և շերտագրական ստույգ գրառույթչուկներին հիման վրա:

Շնառքրի է, որինակ, որ ուղ թրեզվեզարյան մշակույթի I փուլին վերաբրեզ Շաղխառանը խնջեղն անթներ գեկեթիկ նմանության ունեն միջին թրեզվեզարյան ուղ շրջանի (XVI—XV դդ. մ.թ.ա.) և փուլերում և ինկրուստացված կերամիկայի, ինչպես և սնջման ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. XIV դ.) կերամիկական թնորը կուզչերաների հետ:

Այս խմբի խնջեղների թուգմա՛տրուսա նյութերի հետ թազարներ, Լնային, Արթիկի, Գեղարտի գամբարանագաներում հանդես են գալիս կնջուշային, սեռանական, առջիկ, պաշպանության, պաշտամունքի իրեր և աստիվանների թուգմա՛նքի մեռանկներ և սեղանական սրտազարկված կամ ներմուծված իրերի մի ամբողջ տեղիս, որոնց սերտարեն կազմում են Առաջագործ Արխայի կերկերում ստարածված նախնասիր Շուգիթախան կուզչերաների հետ: Շնագիտական աստիվանների նշված կանաչերանի ինչ Հայաստանը սերտարեն կուղում է կուշաուր-պամանական Արևելյան միջավայրի Առաջագործ Արխայի միջավայրայան (Մարի, Կինգի, Տիչ-Քարտիկ), Առաջը-պաղանտիկյան (Կարթեղի, Արարիս, Մեղրդու, Գուգա), փորքախական (Քաղաղ-թուր, Չաղար բազա և այլն), իրանական (Քաշի, Նուշարան) նշանավոր կնձարանների հետ: Այսպես, (Լնային X I գամբարանի թրեզլար թնորը նուսանկներն իրենց որոշակի

զուգահեռներն ունեն ուղարկույան իրերի այն կուզչերանում, որը թվազարվում է կուզչուական Մերենպետ փոտրու՛նի արժանագրույթվածը (մ.թ.ա. XIII դար), ինչպես և խեթական Առաջինի Մայանասար I-ին թազարի տիրապետության աստիվանով թվազարվող թարեթարանակի պատկերների մեկ: Լնային նույն գամբարանի Փանկարթեղ սուլչա ժանչկաների իրենց ստույգ համադրութուններն են գտնում Մարի բազարի վուզ ստարական ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. XIV դ. կեր) չորադարների աստիվանների մեկ: Նույն ձևով են թվազարվում միևնույնուր աստիվան, գաղափարների մի շանի աստրանտանտները՝ մեղրի կաշիներին, միաստարի աստիվանների որոշակի տեղերը, որոնք համապատասխանում են Մեղրդուի, Գուգայի, Արարիսի, Քաղաղեղի, Քաշիի և արևական սաալածոր այլ շրջանների մետաղաշրջանաբերության արգավիթներին:

Այս բոլոր համապարկությունները թույլ են տալիս ուղ թրեզվեզարյան I փուլին գամբարանագաղաղորդ (Լնային, Գեղարտ, Քաղաղեղ, Արթիկ և այլն) թվազել մ.թ.ա. XIII—XII դարերի թեղզեղու ժամանակաշրջանով: Ժամանակագրական այս խմբի հուշարաններն էլ թվազարվում են աստիվանների ու ասաննահաստիվաններն էլ գրանորում:

Ուղ թրեզվեզարյան հուշարանների կերտրոջ խմբին են պատկանում Շաղխառանի այն կուզչերաները (Ռոնակ, Լնիխական, Գուգվեն, Կրասնոց, Խաչատրակ և այլն), որոնք վերաբրեզ են կերպի Նախնասիրական յուզչման ժամանակաշրջանին: Այս շրջանի գամբարանային ինքնաստիվանում է թնտանտեղներում հանդես են գալիս ստային կերպի իրերը: Ապագայում է, որ կրկան գրքիներն ու գեղեղքը Միջագետքի, Առաջը-Քաղախանի, Կիլիկիայի, Կիթիկի, Լեկյան աշխարհի թազարակերթ շրջաններում աա-

րածված են կելի մ.թ.ա. XIII—X դարերում ընկած ժամանակաշրջանում: Բնորոշ է, որ նույն շրջանում գրավում է թրեզլի իրերի սրտազարկված թանկական մեծ ան, գործիքների, գեղեղքի, զարդերի նախնին տեղերի կուտարկաշրջանում, գամբարանային իրերի կանոնիկ կազմ, սրտազարկի մի շարք նոր սեռանկերի տարածում և Շաղխառանի ասեղանիկ կուտարկաշրջանում, գամբարանային իրերի կանոնիկ կազմ, սրտազարկի միջին նյութական սրտազարկված չորադրման սեռանկեղի ուղ թրեզվեզարյան միջին փուլը ընկում է մ.թ.ա. XIII—X դարերի հուշարանների միջև և թվազարվում XIII դարի վերջերս և XI դարի: Ժամանակագրական այս իրարացիան հաստատվում է նաև կուզչական նյութերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ: Ուղ թրեզվեզարյան միջին փուլի գամբարանային կուզչերաների մեռանկ աստիվաններ իրենց կազմով և սեղանաշրջանով գրեն չեն աստիվանում վերջին կրողը փուլի նյութերին:

Ժամանակագրական ուղ խմբի մեկ են ժանում Արարիկի, Տաշիր-Նուշարանի, Չոսրիզի, Առաջին Կարաբաղի և մի շարք այլ շրջանների Շաղխառանի հուշարանները, որոնց համար թնորը են նախնական Հայրենի թրեզլի իրերի կուտարկության հուշարանում տեղեր (միևնույնուր աստիվան, կերվանները, գաղափարներ), գեղեղքի նոր ստար-

տեսակներ, ինչպես և սե փայլեցված կերամիկայի շրջը սրտազարկի՝ փորագրի, սկիլիկ-գեղեղքի, կերպուպական, կնջկանական ու ժողովրդիկ չորաամառվանկայով: Հուշարանների այս խումբը պատկանում է մ.թ.ա. XI դարի վերջին և գերազանցապես X դարին: Արարիկի թվազարկը հաստատվում է որոշակի ասանտեղեղների և կուզչայարտաբերման նախնասիր կուզչերանի մեղեղների համեմատական ասանտեղեղությամբ, որոնց համապատասխան զուգահեռներն իրանական հուշարաններում հաստատույին թվազարվում են XI—X դարերով: Մ.թ.ա. IX դարից սկսած Հայկական թարեթարանակի տեղեղեղությամբ լայնույն առաջնվում են ստարա-սրտառական ասանտեստանկների այլ տեղեր, որոնք չեն սանջվում Նեղրի հետ: Արարիկում, ուղ թրեզվեզարյան մշակույթի հուշարանները թանկանում են ժամանակաշրջանի կերպի մեծ խմբի, որոնք պարամանկարեն կաղաղ են սեղանակել լնայինյան, սեռանկան և Քաշիական: Մարեղից ստայինք թվազարվում է մ.թ.ա. XIII—XII դդ., կերտրոջ՝ XI դարով և կրողը՝ X դարով:

Ուղ թրեզլի և վաղ կերպի չորաշրջանով ավարտվում է Հայաստանի պատմության և մշակույթի միջնադարաշրջանի շրջանը, կերպը թնտեսական իրերի կուտարկության պատմական չորազգման, սրտառական տիրակալության ժամանակաշրջանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՒՇ ԲՐՈՒՋԵՎԱՐՔԱՆ ԺԱՍՆԱԿԱՆՔԱՆՈՒՄ

Հայաստանի ուղի բրոնզեդարյան հուշարձանները սուսմամարտության ընթացքում ստանձնագրային են սրվածվում տեղաբնակ կենդանի միավորների անտեսական կյանքում կատարված էական փոփոխությունները: Տեսնալույս տարբեր հյուսիսի անտառային զարգացման շնորհիվ, մ.թ.ա. XIII—X դարերի ընթացքում, վերջնականապես ձևավորվում է Հայաստանի բրոնզեդարյան ինքնատիպ, անկրկնելի մշակույթը, որը բնչաճանր է ողջ Անդրկովկասի համար, արածվում է կովկասյան լեռնաշխարհի հարավ, ընդգրկում Ռիտի, Քարի, Արաքի Տոխյուններն ու ողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Առաջվոր Ասիայի մայրցամաքային կուլտուրական այս հնոր օտար ընդգնում է իր համակորմանի կուլտուրա-տեսական և քաղաքական փոխադարձությունները և՛ կողմից: Հին Անդրկասի և արևելամիջերկրական քաղաքակրթի շրջանների, մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Կովկասի ցեղերի և ցեղամիտերի հետ: Նրերի կուլտուրա-տեսական ծավալուն փոխադարձությունները հիմքում ընկած էր արտադրական ուժերի զարգացումը:

Տակավին մ.թ.ա. V հարյուրամյակում մայր առած մետաղահանությունն և մետաղամշակութային բարձր զարգացման են հասնում Սասնի, Հայաստանի Արշաունյաց, Անգիզուան, Տալոյ, Գուգարոյ, Գեղարքունյաց, Այրնայաց, Արցախի լեռնային շրջաններում, որնքը գտնվում են մետաղամշակության հնոր օտարները: Տիրապետելով պղնձի ձուլումը, այն մշակույթի խոսնակործրերը բարձրորակ բրոնզերի ստանալու, սոփիստիկացու, փորագրելու, քրմագրելու բարձր և բազմակողմանի ձեռնարկներն ու հնարյուններն, ուղի բրոնզեդարյան մետաղագործ վարպետները զինելով, այնպեսպանները գործիչները, զարգրել բարձրարժեք առարկաների առատ արտադրանք են

տալիս: Հայաստանում արտադրվող զինքերը վաճառահանվում են երկրի ներսում, Կովկասում, պարսկական Քալդեայում և այլուր: Ներմուծվում, կամ ներմուծված էին արևելյան տիպի երկրի նմանությամբ պատարաստվում են զինքերի ու դաշույնների միջոցների բազմաթիվ տարատեսակները: Հնուարքեր է, որ Հունչեհի, Արքիի, Քալազնեի միջինատար ստեղծող, դաշույնների տարբեր տեսակները, եռամանիները և մի խումբ այլ երեք համապատասխանում են հաստաշաշի, Քիւ-Աճարի, Ազարիի հյուսիսները: Մ.թ.ա. XII դարում սկսվում է երկաթի արտադրական օգտագործման ոլորտը, որը զարգացումն ընթանում է հիշյա նույն ձևով, ինչպես Իրանում, Արգեստում, Փոքր Ասիայում, հզպյան աշխարհում: Բայց զինքերը և աշխատանքային գործիքները, մետաղագործ վարպետները պատարաստ են պերճանքի ստանդարտներին, արվեստի հույսկապ մտցուցիչ օտար կենդանիների, Քուլունից, մտցուցուց հասնակն ու խմբային արձանիկները մինչև բրոնզե գաղներին, որոնք արաքյան մակերեսը զարգացվում էր կրոնապաշտամունքային փոքր-գրեք պատկերների բարձր կոմպոզիցիաներով:

Մետաղագործության բարձր զարգացած հյուսիսի երկրի երեք սոսիերային, որը սկսորդակն կապվում էր գեղարվեստական միջակերտյան արտադրանքների հետ և շուտեղակա, ակադակա, հնորակա զարգատիտերի հետ միասին տալիս էր նաև պերճանքի զարմանալույս նուշունը, որոնք տիպական էին Հայաստանի համար: Բարձր մակարդակի է հասնում նաև խեցեղաքործությունը: Կովկասի անտիկոնը պատարաստվում են քայտապան քրոտագործական զարգիլ օգնությամբ և Քրոմեոն կուլտուրաբարձրված վառարաններում: Նրանք ունեն ամենաարվարձույուն ձևեր և զարգանալուց, օն զույլն, հարթ, ուղրկ, փայլուն մակերես, հա-

ձան ակիկն-վրտիղի երկրաշախանան, քուտակ, կենդանական ու մարդկային պատկերները: Ասանեմտիս շեղ ձևավորում ու հարգարանք ունեն պաշտամունքային ձևն ու փոքր անոթները, կոշիկան գավաթները և այլն: Մ.թ.ա. XIII—X դդ. խեցեղաքործական արտադրանքը բանանվում է ժամանակագրական երեք մեծ խմբերի (Նուշեհյան՝ XIII—XII դդ., Ունակյան՝ XI դդ., Ռեզկեհ-լաբրյան և Գանձակ-զարաբալյան՝ X դդ.), որոնք ուղի բրոնզեդարյան մշակույթի բնչաճանր ժամանակագրության հիմքն են կազմում:

Մետաղամշակույթն, ինչպես և խեցեղաքործությունը զարգացումը պայմանավորված էր տեղանտեսության հիմնական հյուսիսի՝ երկաղաքործության և անտանապատիկային անող պահանջներով: Ուղի բրոնզեդարյան բնակատեղիներն և դրամապատերի պեղումներով հայտնաբերված անդալանի հյուսիսի մանրակրկիտ ստանձնափոխությունը անհնարանք ցույց է առնում, որ մ.թ.ա. II հարյուրամյակի երկրորդ կեսին Հայաստանում վերելակամային ձևավորվել էր անտանապատիկային կրաշաղձաբական ձևը: Լեռնային արտավայրերի խելաճատ օգտագործումն անսահմանափակ հնարարություններ էր ստեղծում մանր կաշեքավոր անտանների զվարճանակի նույն ձևերի համար: Նրերի բարձրագույն շրջաններում երկաղաքործ-անտանապատերի հիմնական հարստությունը մանր անտաններն էին, իսկ դաշույնային շրջաններում զերնուղում էին խոշոր անտանները, որոնք զերը չփաղանային մեծ էր երկաղաքործության մեք: Պեղումներով հայտնաբերված ընտանի կենդանիների՝ կովերի, կզերի, ոչխարների, այծերի, կիթերի, խոզերի, լեզրի մնացորդները — ուսումնասիրությունը պարզվում է, որ Սևանի, Մուղան-Ղարաբաղի, Արաքուն-Քաղերի և Մերսուրյան շրջաններում զարգանում էր ջիպլիկան անտանարձնությունը: Իրենց խոշոր շարժիչներ և Ֆիզիկական դրամային հայտնիներով առանձնապես աչքի էին ընկնում նշված շրջաններում անցնելու միջին ու ցուլերը:

Նրերի բարձրագույն շրջաններում անտանային համար և երկաղաքործության կաշեքերի համար հայտնվում էին ջրավազանների փոքրիկ սխանները, զարգավազաններով փորվում էին ստաներն ու ստակները, սակայն ուղի բրոնզեդարյան Հայաստանում ջրանցքաշինությունը հնամու՛կ միջակերտյան մակարդակի:

Այլուհանգրվան, պատմական հանրորդ շրջան-

ների համեմատությամբ, Հայաստանի մտցույթներով, բարձր զարգացման հասած կաշեքործությունը կազմում էր հայնակագրության համայնական անտեսության հիմքը: Կարծիք բուրնային անտեսության բնակատեղիում հայտնաբերված հացահատիկի հսկա կույտաներն ու հարձերձերը, ցարու, կրեկի մնացորդներով, սուրճանական Քնչեքերի մարդիկ սմաքներով՝ տեսական բնակչությունը աուրեք մեծ հավորված ցուրների, ցարու, կրեկի, բուշեթի, սխանի, սուպի, եռան, խաղաղի, խնձորի, դեղի, բանջարաբուստանային կուլտուրաների կշիռնակալից պաշարների վկայում են այնպիսործության, դաշույնային, բանջարաբուստության բարձր մակարդակի մ.թ.ա. II հույ. կերպերի և ստալիկ կարգավորման օրկերպործության հազարամյակի սկզբնական օրկերպործության հույսկա կերպերի անտանավորված էր ուղի միայն իրերի՝ բարնեկատա քանկյունական, Ֆիզիկապատերաբարական պայմաններում և խոշոր կաշեքավոր անտանների ուժի հարստուն ընդամենով օգտագործմամբ, այլև զուգակամային զարգացած գործիքների՝ արտադրամիջոցների բարձր և բազմակողմանի նպաստները հազարամյակների ընթացքում քրեկն հայան փոփոխությունները և՛ Քուլունիցի ստրկատիրական և Ֆնչազական հասարակության պայմաններում: Արդրն ու քուշաները, բրոնզե մանգալներն և գանակները, գուլասանները, կաշիկները, թիկեր, Քիսկները, կրճանիներն և եռամանակները, տարբեր տիպի արճիքները, սանգրն և սանջալիքները կազմում էին երկաղաքի աշխատանքային գործիքների հիմնական կոմպլեքսը:

Ուղի բրոնզեդարյան Հայաստանի անտեսության մեք, երկաղաքործության ու անտանապատության վերելի պայմաններում շախախտելու կրեքները քեր էին կատարում արտադրարի միջոցները: Լուշեհի կարգաններում դաշույնակն են բազմապիսի սալեր՝ բայց կամ կամայական ժամկետով: Երկաղաքործության և Քուլունիցի անտանային ձևերով անտանային և ժարտական նեղաբնյակ կարեր, մանկական սալայիններ, մարտասարերի մետաղե մոդելներ և այլն, որոնք նույնատիպ և զուգահեռները ներկայացնում են հին Անդրկասի և Անդրկովկասի արվեստի հայտնաբերված, ինչպես և ամբողջ Հայաստանի հյուսիսներում (Ռու, Էր, Քիսկ-Վարդու, Տուրուպուկ, Մարի, Քիւ-Քարադու, Ազարի, Գնակսի և այլն):

Տեսնողից նշված էրուզիի հուճուկ վերջեր, որանց հավելյալ արտադրանքի կուտակը, աշխատանքի բնական բաժանածո Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանական, առանձին պահանջները և մտազգործական շրջանների միջև կապը մտածելի միջոցներով փոխանակվելու, սակայն որի հասարակության զարգացումն անհար կենթիւ Հայաստանը գտնվելով Արևելքի և Արևմտքի միջև, կարող զայն էր Առաջարկ Արևալի, Հյուսիսային Կովկասի և Լարսի-Առաստաղական սահմանների միջև Հայկական լեռնաշխարհի որոշ շրջաններ (Գրաբերի, Մալաթիա, Վան, Կրասն-Տիգրիս գետի վերին հոսանքները մերթն ուղի Հյուսարմաշի ընթացումը մտածել էր Մրտանիի չին արևելյան Նոր պետության կազմի մեջ, որը մասնակազմարպետ կերպ էր կապել արևելքի թագավորիկ երկրները Մրտանիի թագավորիկ միջև II հարազատյալի վերջը զարգացում էր միջոցը անտեր կերպ որին Մրտը Հայաստանի հետ էր կապում փոխելնայն անտեր խոչըր կենտրոններ Տյուրքը, Արցախը, Մեջիզդան, Անկարան և առանձնապես Արարիքը Տիգրիսի միջին հոսանքում գտնվում էր անտերաշխարհական մեծ թուրք Մարնի, Արարիսի տիրին՝ կշտակաբար կարողվել է որինը։

Ինչպիսի, պատահական չէ, որ վերջ նշված Պատերազան կապվելը համար կրօնին համապատասխանում են Հայաստանում հայտնաբերված իրերին ու առարկաներին, Հայաստանի ուղի բրոնզեդարյան դարերի, զարդերի, պերճանքի առարկաների, միստրերի, կենդանի որոշ մասը, անկախ, ներկայումս և այլ երկրները։ Հայտնի էր Ունգլանում, Արիկում, Անտալիայի Հարաբազում, Տեսարող Օսիկայում գտնվել են խոյախոտի և իսթական կենդանի, Կարաբազում, Առասպելի Տարուսա գլուխքանում առարկան Արարիսի թագավորի անունը կրող Տուրքեր և այլն։

Մյուս կողմից, Հայաստանում արտադրվող շատ առարկաներ հանդիպում ենք Քաղցր, Արարիսում, Հյուսիսային Կովկասի շրջաններում, Ինչպիսի տիրին Արարիսում է, որ այդպիսի երկրից շատեր, եղևի թվում է արարական ժամանակաշրջանի արգասիքները, հանդիպում են Կարսից կանյոնի՝ անկրապետ Կովկասյան մեծ լեռնաշխարհի մաս և Չինգի, Բապուկ, Թերեք գետերի հովիտներում՝ լեռնաշխարհից արև

կողմ Արարիկյան տարրի շրջաններից Հայաստան հասած մտազգործական արտադրանքների այտուկից առարկանք էին Փոքր Արարիսի կենտրոնական մարզերում և Կարաբազի Նարազանի շրջաններում։ Տեսնական այս խոչըր անտերաբերը հանդերձի տարածաշրջանին հասարակության վերնական անկումը համակողջ հասարակական-զարգացանքի երևույթներին Մտածելով անհատական և մտազգործական իրավունքի զարգացումը, անհատական և ընտանիքի տարածումը, առկա-տեղական ներհարկայնությունը գտնվում են զատակարարին հասարակության զարգացման որոշակի նախաբերումը։ Մ.թ.ա. XIII—X դդ. Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասերում պետական կազմավորման մակարդակի են հասնում արարական ցեղերը, արևելյան մասում Արարի-Մալաթիայի և այլ ցեղային միավորումներ, Հայաստ երկրում շարունակում է հարստանել պրիմիթիվ պետական կարգը։ Մ.թ.ա. XIII դարում Փոքր Ասիա են եեր-խուժում Եմուրի ժողովուրդները, կշտակում է առաջին պրոտո-Հայկական մանր իշխանությունների ծագումը։ Հայաստանը թևակոխում է ուղղման գեոկոսմոպոլիս վերջին փուլը։

Միջնդային երկրամաս կոնկրետ վարչա-Նաչերի, արտադրանքի, ինչպիսի և թաղարական գերիշխանության համար հասնում են տարածաշրջանի ավարտան տեղական և թաղարական թաղարական գերիշխանությանը։ Հասարակության այս խաղիվ է ընկնում առաջին բամբեր լավագույն արտաների, վարչաՆաչերի, երկրի հարգաբաժնուկներին, ավարտական արդյունքներին ու մեղ իրավիճակում ռազմարկաները։ Ճնշակապես առաջադրանքի սակ էր գտնվում մարտական շտաբների՝ թաղարական կղզուկային ու լիանալիք ռազմիկները, հեղափոխում ու հեղափոխ մարտիկները, մարտակարգի գեոկոսմոպոլիսները։

Տարածաշրջանի տվյալները ներկայացուցիչները խոստովան ասերբերում են շարքային տարածիկներից երկնց կենցաղով, հարստանկանով, արդարագրով, կրաս ու կացով։ Մրտը գերեզմանների անգամ հեղա արարականներ էր, թագանք թեղարական արհեստով, որտեղ գեոկոսմոպոլիս հետ միասին գտնվում էր արտակայնի ու լիանալիք արդարագրով, հանդերձանքի և սպառազինության առարկաներ իրերով և

անեն անգամ ռազմահարուստ կյանքով, որտեղ արդարագրիկ կարող էին թվալ անարժեքից շարքային։ Մրտը գլուխքաններում, թագանք մեծերն ու արարականները նման էին անկի ուղի շրջանի հայ և սիրլանդի թագավորների թագավորները։

Մրտը հայտնակ, արտակով ու սեղանակով էր հասարակության հիմնական խաղի՝ շարքային տարածիկների թագավորների փոքրիկ շարքի կամ հիմնական թագավորանքներում, մի քանի անհատական արհեստով, շատ համար կրակ-երկր կազմակերպով կոչվում էին և սրանց կազմակերպում շարքի զարգացումը կարգավորումները։

Արարագրական ուղիքի զարգացման ցածր մակարդակի պայմաններում կյանքական թաղարկների արտադրական կազմակերպումը Պարսկաստան էր միայն մարդկային մեծ խմբերի միասնական ու համատեղ աներից միջոցով։ Այդ պատճառով էր առավել մ.թ.ա. III հարազատյալի սկզբներին առաջացած Խաճախական ընտանիքական մեծ համայնքը շարունակում էր իր զույգայունը՝ թաղարական կենցաղի այտուկից մերձավոր շարիկներից հարաբանում մի քանի սերերից (3-7), ունենալով ընդան ու կրու անտանները, արտադարձիցները, այդ թվում նաև ժամանակավոր արտադրական իրավունքով առաջացած հարգաբանիկներին անհրաժեշտ միջոցներ, հանրային արտադրակ։ Ընտանիքական համայնքական համայնքը շարունակում էր կատարել հասարակության հիմնական անտանների շրջի զրկը։ Միայն այդպիսով անհատական կերպարկները աստիճանաբար մտուր էր գրվում նաև ընտանիքական մեծ համայնքի ոլորտները։ Նրա արտանա առաջին արտահայտվում էր արարական ընդհանր կազմակերպ մասնակցող շարքային և փոքր ընտանիքների անտանի ընտանիքական մեջ։

Այսպիսով, մ.թ.ա. II հարազատյալի վերջերին Հայկական լեռնաշխարհի տարածաշրջանին հասարակություն հանել էր անկման եզրին, սակայնվել էր թուր անարարաբերից գտակարգային պետական առաջացման համար։ Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանրիկ կյանքը ուղի բրոնզեդարում էր անհամապատկան, սակայն, առկա-տեղական հարաբերություններն ու արարագրական ուղիքի զարգացման ստրուկտուրով նրանց արդյուն էր երկնց իսկ կուլուրից ստեղծած ընտանիքային զարգացարարական, համատարիկների, պատանուկների

թաղար և հանապական հոգևոր կյանքով, որի ընդհանրից պատանուկն են հայ ժողովուրդական բաժանառային, հերթիքներ, հանդերձանքի, առասպելաբանության մեջ։ Պատանուկային թաղարի կշտակայնությունը ունեցող հարաբանիկներին թվին են պատկանում կանայք թաղարի կուլուրը, որտեղ իտերազինական էին առավելաբանական, մար-աստվածաբանիկ պարզերկային զարգացումը և մարմնավորում անտարկան, երկրաբար-անանապատ գեղերի կուլուրաբանական պատկերացումները թուական ու կենդանական աշխարհը, եղևի թվում մարդկային սերերի վերարտադրություն, թագավորանք, հարստանակ վերաբերյալ։ Այս զարգացող աստվածավոր ժամանակակից ուղի Արևելքում, Կրասն-Միջինային աշխարհում և այլուր։ Պատանական Հայաստանում այս զարգացումների կրող էր Արարիս առավելաբանից։

Ուղի բրոնզեդարյան արհեստ պատանուկային հարաբանական, առանձնապես արհեստից զմարդը գտնիկներ և թաղարիկն էլ ընկնել ու փոքր պատկերներում իսթական մեծ ընդհանրիկ պատկերացումները երկրի, երկրի, տիրաների մասին։ Այս առարկաների վրա երկրի, կենդանի, շարքի պատկերվում են կրկնային կենդանիները, թագավորները և երկրաբանական պատկերների միջոցով նման պատկերացումների հետքեր պատանուկային են հայ ժողովուրդական հանդերձանքը։ Մասնա մասեր թագավորական պատանուկները, Խաճախական շարքային են առավելում արհեստանունքներին ներկայում իրերը։ Մրտը գլուխք գտնիկն են արևի աստվածային կերպարանք մարդկային մարդկային կերպարանքներ և մարտահարկները, երբեմն հիմնված կենցաղ, առարկաներով կամ շարքով, որտեղ վրա կամ կողքին սկզբնական, համար ժամանակավոր սկզբնական մարմնիկն են գեղանկ։ Հանդերձանք են նաև արև իտերազինային թուական մարդկային սկզբնականները։

մոզմամբ պահպանում էին ջրերը: Հայաստանի մի շարք շրջաններում մինչև վերջերս էլ հավատում էին, որ կան անմահություն բերող աղբյուրներ, որոնք պահպանվում են վիշապների ու յոթ զլխանի դեերի կողմից: Մեր նախնիների խոր համոզմամբ ջրերը մոգական նշանակություն ունենին մարդկանց բարորության համար, շատ աղբյուրներ ու գետեր, նույն թվում՝ Եփրատը, Արաքսը, Տիգրիսը սրբազան էին համարվում:

Երկրի անասնապահ-երկրագործ ցեղերի համար պակաս կարևորություն չունեն կենդանիների, մանավանդ ձիու և եզան պաշտամունքը, որոնց բրոնզյա արձանիկները հաճախ են հանդիպում հնագիտական իրերի կոմպլեքսներում: Երբեմն այսպիսի կենդանիների աճյունները գետեղվում էին սրբազան դամբարանների մեջ: Այս կենդանիների խորապես արմատացած ու տարածված պաշտամունքը շարունակվում էր տակավին հեթանոս հայերի մեջ, որոնք արևի աստծուն ձի էին զոհաբերում, իսկ անահատական մեհյաններում բազմացնում էին սրբազան ցուլերի անձեռնմխելի հոտեր: Եզան պաշտամունքը համընդհանուր երևույթ էր Արևելքի բոլոր երկրագործ

ժողովուրդների մոտ: Որոշ ժողովուրդների մոտ այն պահպանվում է և այսօր:

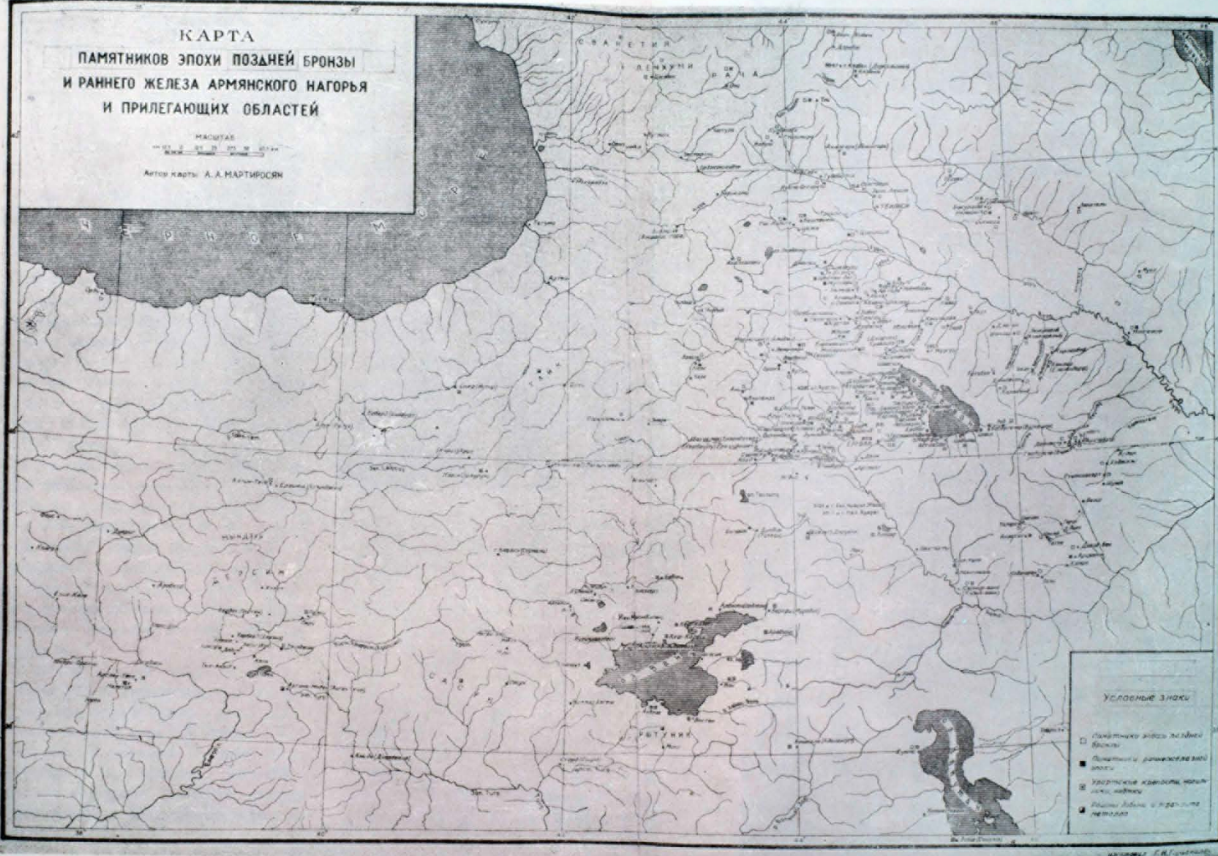
Ուշ բրոնզեդարյան շատ գոտիների և խեցեղեն առարկաների վրա պահպանվել են որսի մագիկ տեսարաններ, բազմաթիվ հետաքրքրաշարժ մանրամասներով: Նրանց վրա պատկերված են լայնալիճ աղեղով ու կապարճով դինված, զգեստավորված ու թռչնազուլս դիմակ կրող որսորդներ՝ որսի կենդանիների, երկնային լուսատուների, ձկների միջավայրում: Խեցեղեն ամաններից շատերի վրա պատկերված են լեռներն ու աստղազարգ երկինքը, արևի սիմվոլները, որսի պես-պես կենդանիները, նետ ու աղեղով զինված հեծյալ որսորդները և անտառի ողու կամ որսի աստվածության կերպարը: Հայ ժողովրդական հնրիաթները լի են քաջ որսկանների կերպարներով, որոնք պայքարում են վիշապ օձերի, դեերի, առյուծների ու այլ գիշատիչների դեմ. սասնադյուցազուններն իրենք էլ խաշնարած-որսորդներ էին:

Հասկանալի է, որ հայ արվեստի, հոգևոր ու նյութական կյանքի ակունքները պետք է փնտրել ուրարտական և ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի ընդերքում:

КАРТА
ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ
И ПРИЛЕГАЮЩИХ ОБЛАСТЕЙ

МАСШТАБ
1:100 000

Автор карты: А. А. МАРТИРОСЯН

Условные знаки

- Памятники эпохи поздней бронзы
- Памятники раннего железного века
- Условно-железные памятники эпохи бронзы
- Памятники и древние жилища

ПРЕДИСЛОВИЕ

За последние 100 лет в различных областях Армянского нагорья археологическими раскопками выявлены десятки сотен первоклассных археологических памятников эпохи первобытного общества. Эти древние поселения, циклопические крепости, курганы, кромлехи, могильники различных типов со своими своеобразными комплексами изделий древнего производства все более приобретают значение настоящих уникальных первоисточников по истории и культуре родоплеменного строя, в условиях полного отсутствия каких-либо письменных данных.

В перечисленной выше серии памятников своим количеством, разнообразием и своеобразным богатством сильно отличаются древности эпохи поздней бронзы (XIII—X вв. до н. э.), изучение которых способствует воссозданию довольно приближенной исторической схемы периода падения родоплеменной организации, а также выявлению глубоких корней культуры Урартского и раннеармянского государств.

Вслед за первыми археологическими открытиями XIX в., документировавшими наличие культуры поздней бронзы и привлечшими внимание научного мира к Армении и к Кавказу, после установления Советской власти были открыты многочисленные могильники, поселения и крепости указанного периода, изучением которых на протяжении около пяти-

десяти лет занимались Государственный исторический музей Армении, Комитет по охране исторических памятников Армении, Институт истории и литературы Армянской республики, Институт истории АН Армянской ССР, Ереванский государственный университет, Институт археологии и этнографии АН Армянской ССР.

За последнее десятилетие начались и продолжают раскопки больших археологических комплексов Лчашена (рук. экспедиции А. О. Минацакаяня) и Артика (рук. экспедиции Т. С. Хачатряна), значение которых в проблеме позднебронзовой культуры Кавказа и Передней Азии вряд ли можно недооценивать.

На территории Западной Армении, от Карса до Карина и Орду, также были открыты характерные памятники последней трети II тыс. до н. э. и урартской культуры, которые свидетельствуют о наличии огромного, единого культурного пласта на территории всего Армянского нагорья в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Это чрезвычайно важное явление в исторической схеме бронзовой культуры Армении фиксируется также при изучении неолитических и более ранних стадий развития первобытного общества.

Изучению накопившегося колоссального материала посвящена целая серия крупных и мелких исследований, статей и публика-

ций¹, в которых рассматриваются вопросы классификации и датировки памятников, общего уровня развития материальной и духовной культуры населявших Армению племен, их хозяйственно-культурные взаимосвязи с окружающими районами древней цивилизации, племенами Кавказа и южно-русских степей.

¹ См. список литературы по культуре позднебронзовой эпохи, стр.

Вышеизложенными обстоятельствами вызвана необходимость обобщающих публикаций материалов позднебронзовой эпохи в виде отдельных выпусков «Атласа-корпуса археологических памятников Армении», издаваемого Институтом археологии и этнографии АН Армянской ССР. Настоящий выпуск является первым опытом подобного издания материалов указанного периода с соответствующим историко-археологическим обобщением всех данных, приводимых ниже.

ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

1. ПОСЕЛЕНИЯ И ЖИЛИЩА

Вся территория Армянского нагорья в эпоху поздней бронзы была покрыта густой сетью больших и малых поселений, представлявших собой своеобразное сочетание жилых, хозяйственных и погребальных сооружений, расположенных вокруг крепостенных циклопических крепостей—чрезвычайно характерных архитектурных памятников эпохи бронзы. В различных районах Армянского нагорья, в Араратской, Ширакской, Ваяндской, Каринской и в других долинах, Васпуракане, Ташир-Даорагете, Джавахке, Трехке, Арцахе и в других многочисленных областях, известны сотни и тысячи подобных памятников.

К сожалению, из великого множества указанных бытовых древностей частично исследованию подвергнуты лишь некоторые, и то на территории Советской Армении и близлежащих районов Закавказья.

Поселения Араратской равнины и Ширака
В 1896 году известный русский археолог А. А. Ивановский впервые приступил к обследованию поселений позднебронзовой и раннежелезной эпохи на северном подножье Арарата, в районе селения Ташбурун и за его пределами, в южном, юго-восточном направлениях. Обследованные здесь остатки различных жилых и подсобных строений, очень мощных циклопических крепостей принадлежали трем поселениям племени эрикуайцев, оказывавших упорное сопротивление продвижению урартов на север. На основании малочисленного археологического материала поселения эти можно датировать XI—IX вв. до н. э.

В конце IX в. до н. э. на месте одного из этих поселений возник город Мецмухилини—основной военно-стратегической аванпост Ваиского царства на правом берегу р. Аракс. При более полном обследовании здесь можно было бы обнаружить богатейший средневековый материал, так как в этом районе позднее располагается армянский город Цолакерт.

Среди левобережных памятников р. Аракс ныне выдвигается на первый план *Мецморское поселение*, известное по работам Г. Тер-Мовсисяна, Е. А. Байбуртияна, А. А. Мартиросяна, Ж. Д. Хачатряна, А. Р. Исраеляна, Л. А. Барсегияна. Раскопки крупного масштаба, однако, начались здесь в 1965 г. под руководством К. А. Мкртчяна и Э. В. Хавсяна. Поселение это расположено на двугорбom вулканическом холме у с. Верин Зейва, господствует над равниной, занимает около 4 гектаров площади. Еще в III тыс. до н. э. оно привлекало туземцев своим чудесным расположением на левом берегу р. Мецмор, холодными родниковыми водами, прозрачно-синим озером, прекрасной рощей. Были все условия не только для производственной, но и духовной деятельности человека. Поэтому неудивительно здесь сочетание больших производственных и религиозно-культурных объектов, представленных во всей своей пышности.

В ходе раскопок 1965—1966 гг. на северном участке холма были выявлены внушительные остатки мелких и крупных производственных и жилых сооружений. На гладкой макушке холма и у подножья его сохранились остатки довольно мощных стен циклопической крепости, жилых домов с четкой планировкой и под-

земных погребальных или обитаемых «пещер», высеченных в легко поддающихся лавах вулканического конуса. Большая часть всех вышеуказанных сооружений относится к эпохе поздней бронзы и раннего железа (XIII—VIII вв. до н. э.), ко времени могучего расцвета культуры первобытного общества, когда стало возможным создание очень грамотных систем обогащения металлической руды, с крупными и мелкими резервуарами, с множеством арыков, желобов и других важных деталей. Именно с этой системой связано большое количество «домов» и прямоугольных плавильных печей, расположенных на северном склоне холма и предназначенных для получения оловянистых, мышьяковистых бронз, металлических и других сплавов, золота, серебра, пастовых и керамических изделий. Все это, разумеется, чрезвычайно интересно в смысле изучения развития производительных сил на этапе первобытно-общинного строя и в период возникновения первой государственности.

Не менее интересны, однако, и памятники духовной культуры Мецаморского поселения. Важными элементами этого комплекса являются родники, озеро, роща, открытые святилища с высеченными на скале астрономическими знаками, откуда наблюдали за движением планет, петроглифы и наскальные изображения, различные углубления на поверхности скал для жертвоприношений и возлияний. Совершенно уникально в Армении святилище южного склона Мецамора, находящееся в огромном помещении (60—80 кв. м), состоящее из ряда алтарных возвышений с центральными культовыми очагами и крупномасштабными женскими идолами, которые почитались в качестве богини-матери плодородия. Это наиболее характерный культовый памятник земледельцев, скотоводов и металлургов эпохи бронзы. За пределами поселения Мецамора (с севера) простирается большой могильник, являющийся памятником заупокойного культа. Здесь выявлены интересные комплексы вещей X—VIII вв., в том числе и богатое урартское погребение I четверти VIII в.

Доарктурское поселение Кармир-блур, являющееся также одним из важных памятников

позднелегированной Армении, было исследовано А. А. Мартirosьяном и В. С. Сорокинским в 1954—1962 гг. Слон этого обширного поселения залегает под развалинами урартского города Тейшебалин (Кармир-блур), на левом берегу р. Раздан, занимают 30—40 гектаров площади и содержат руины жилых, производственных, хозяйственных комплексов, которые примыкали некогда к большой циклопической крепости. В пределах поселения и за чертой располагаются отдельные группы погребений и большой могильник.

В отличие от Мецамора, древности Кармир-блурского поселения относятся только к позднебронзовой и раннежелезной поре (XII—VIII вв. до н. э.) и состоят из очень больших комплексов глинобитных сооружений, находящихся под единой кровлей. Эти комплексы делятся на ряд жилищ, которые имеют, как правило, одно круглое (или многоугольное) и несколько прямоугольных, примыкающих помещений. Характерную картину представляют собой упомянутые круглые жилища, которые снабжены хозяйственными, культовыми очагами, зерновыми колодцами, антропоморфными женскими идолами богини-матери, целой серией бытовых и производственных деталей.

Архитектурные комплексы Кармир-блурского доурартского поселения типичны для поселений Араратской равнины, их прототипы возникают в IV—III тыс. до н. э. и в различных вариантах и преобразованиях доживают до раннеармянского времени. Детальное исследование строительно-архитектурных особенностей жилых комплексов Кармир-блур показывает, что жилище большой патриархальной семьи (или гердастана) в эпоху поздней бронзы состояло из обособленных мелких ячеек, принадлежавших малым семьям. В нем, таким образом, сочетались принципы общепроизводственного начала гердастана (большая семья) и локального поселения нескольких кровнородственных групп или семей, пользовавшихся правом общего потребления средств.

Глубокие шурфы, заложенные в различных уголках этого поселения, выявили четыре

строительных горизонта по вертикали, с хронологической протяженностью в четыре столетия. В нижнем горизонте были обнаружены остатки металлургической мастерской с мощными пластинами древесных угольков и золи, каменными и глиняными орудиями производства. К числу особенно важных находок в мастерской бронзолитейщика Кармир-блур принадлежит железные болванки, которые указывают на наличие железообрабатывающего ремесла в Армении не позднее середины XII в. до н. э.

Кармир-блурское и Мецаморское поселения Араратской равнины принадлежали обособленным большим группам азиатского союза племен, занимавшего в сообщениях урартских царей довольно почетное место.

Леннаканское поселение. В урартских клинообразных надписях VIII в. до н. э. упоминается несколько богатых поселений «страны Эрцах», одно из которых было обнаружено в районе Леннаканского мясокомбината и частично исследовано дважды экспедицией Института истории культуры под руководством А. Калантара в 1934 г. и экспедицией Института истории АН Армянской ССР под руководством А. Мартirosьяна в 1952 г. Поселение расположено на транзитных путях, ведущих из Ширакской равнины в долины Вананда и Арарата, при соседстве огромного могильника с грунтовыми погребениями и «каменными ящиками» XI—VIII вв. до н. э. Наиболее ярким археологическим объектом, обследованным здесь в 1934 г., явилось помещение с остатками бронзолитейного производства и базальтовой массивной формой для литья секиры закавказского типа. Помещение это по праву считается мастерской древнего металлурга. При разведочных работах 1952 г. был выявлен участок жилых построек на западном откосе поселения. Дома эти имели замечательную сухую кладку циклопического типа, глинобитные, хорошо утрамбованные полы, с мощным зольным слоем обгоревшей кровли и остатками материального производства. К западу от поселения были раскопаны многочисленные «каменные ящики». Яркие комплексы интересных бронзовых изделий бы-

ли выявлены здесь при случайных земляных работах.

Прасеанские поселения. Крепость-поселение города Камо является одним из выдающихся памятников древней культуры бассейна оз. Севан. Оно расположено на высоком мысу западной части города, называется у местных жителей «Берды Глух» и занимает около 5 гектаров площади. Крепость имела мощную оборонительную ограду с многочисленными контрфорсами, изолированное большое здание интерформа, с множеством жилищ в пределах крепости и за ее оградой. Подземный ход крепости, облицованный большими глыбами базальта, ведет к реке Гавар, через которую можно было проехать или пройти по древнему каменному мосту, лежащему ныне в развалинах. В качестве жилья и погребений здесь также использовались разных объемов гроты и пещеры. К обследованию крепости-поселения «Берды Глух» обращались многие археологи, однако наиболее результативными оказались работы Г. А. Микаеляна, установившего наличие культурных горизонтов эпохи бронзы, урартского и раннеармянского времени. Именно здесь сохранилась клинообразная надпись царя Русы I (конец VIII в. до н. э.) о захвате «страны Уелкух» и постройке города бога Халди. В районе крепости «Берды Глух» расположено несколько менее значительных крепостей и фортификационных сооружений, оборонявших подступы головного укрепления уелкухцев и позднейшего города бога Халди.

Лчаенское поселение расположено на каменистых возвышенностях южной окраины селения Лчаен, занимает около 55 га площади, является одним из крупнейших поселений, выявленных в Армении Лчаенской экспедицией Института археологии АН Армянской ССР (А. О. Мнацаканиан). Конечно, на этой огромной площади определенное место принадлежит остаткам древнебронзовых и среднебронзовых этапов культуры, однако ясно, что археологические памятники позднебронзовой поры занимают здесь господствующее положение, так как именно в этот период Лчаенское поселение являлось резиденцией крупных пле-

менных вождей Кисхуни и своим ключевым положением играло весьма важную роль при отражении урартской экспансии. Недаром здесь находится клинообразная надпись знаменитого Аргишти I о захвате города Илтикуни. Достаточно отметить, что ширина оборонительных стен сооружений Лчашена достигает 3,5—4 метров, общая протяженность—5000 метров, мощные цитадели его расположены в восточной и северо-западной частях крепости, на значительной высоте от общего уровня других построек, обладают несколькими десятками контрфорсов, мощных угловых башен и двойным кольцом внешних стен. Эти крепости находятся на расстоянии 200 м друг от друга и разделяются друг от друга неприступным ущельем. Вся Лчашенская крепость, в том числе и цитадели, заняты множеством крупных и мелких жилищ и сооружений подсобного характера. Для жилых комплексов описываемого памятника чрезвычайно характерны дома из трех-четырех помещений, с многочисленными очагами, деревянными колоннами, коническим перекрытием типа глхатуи и другими весьма любопытными деталями. По мнению руководителя экспедиции А. О. Мнацаканяна, эти дома принадлежат большесемейным общинам. Масса жилых домов выявлена также на осушенной территории озера, в восточной окраине Лчашена. Остается еще добавить, что к этой огромной площади приурочен такой же знаменитый могильник с разнотипными очень богатыми захоронениями, которые вряд ли имеют равных среди многих памятников Кавказа и Передней Азии.

II. ПОГРЕБЕНИЯ И МОГИЛЬНИКИ

Для позднебронзовой поры развития культуры Армении характерно несколько типов погребальных сооружений, которые служили для одиночных, парных и групповых захоронений. Обычно покойников помещают в камеру на правом боку, в скорченном положении. Бывают и многие отклонения от этого правила, обусловленные самыми разнообразными причинами обрядово-художественного характера. При

групповых захоронениях главе семьи или старшему отводится особое место. Разнотипные погребения последней трети II тыс. до н. э. содержат колоссальный материал—продукты различных ремесел, дающие возможность установить уровень развития производственных сил общества, материальной и духовной его культуры. Наиболее распространенным типом погребений Армении является так называемый «каменный ящик», состоящий из боковых глыб или особо подобранных, часто обработанных больших плит и камней перекрытия. Этот общий тип имеет множество подвидов и вариаций в зависимости от местных строительных материалов и древних обычаев.

Часто вместе с каменными ящиками встречаются и грунтовые могилы, представляющие собой квадратные или прямоугольные ямы различной величины в материковом слое, перекрытые досчатым или бревенчатым накатом.

Описание основные типы захоронений—«каменные ящики», «грунтовые могилы» повторяются при всех других видах погребальных сооружений. Многочисленные и разнотипные курганы Армении отличаются от них наличием земляной или каменной насыпи, особенно характерной для могильников Севанского бассейна, Аршаха, Ташир-Дзорарета и других областей. Типическими курганными сооружениями эпохи поздней бронзы являются погребения лчашенских племенных вождей, диаметр которых достигает 18—25, а высота каменного каркаса 3—4 метров. Погребальные камеры, устроенные в материковом слое длиной 5—8, шириной 2,5—3,5 и высотой 3 метра, облицованы 3—5-тонными глыбами камней, снабжены двойным бревенчатым накатом перекрытия и каменной «крышей» в виде ложного свода. Внутренние стены погребальной камеры снабжались дополнительно досчатой облицовкой, покрываемой, вероятно, шелковыми полотнами. Пышный обряд погребения племенных вождей вполне соответствовал сложной для того времени архитектуре и внутреннему убранству кургана. Тела умерших или погибших вождей вносились в камеру на погребальных повозках, при всем снаряжении и украшениях, приносились многочисленные жертвы, в

том числе и человеческие, совершались сложные обряды и пр., и пр.

Кромлехи Армении, образующие очень большую и характерную группу погребальных сооружений, отличаются от курганов отсутствием каменной или земляной насыпи. Они имеют кольцевую, каменную ограду вокруг погребальной камеры, диаметр которой в разных местах колеблется от 3 до 20 метров. Из памятников этого типа особенно типичны кромлехи с. Шамира, Аштаракского района, расположенные напротив красивой, большой и очень сложной циклопической крепости, при соседстве с замечательными менгирами. Многие из этих чудесных памятников сооружены из отесанных плит туфа, носящих на себе рельефные изображения различных животных и астральных знаков.

В том же Шамирском некрополе в центре многих кромлехов воздвигались перпендикулярные каменные столбы, то есть устраивались очень выразительные менгиры, множество которых издали оставляет впечатление густого леса. Подобные «леса» менгиров известны в Шамшадском, Сисианском, Талинском и других районах Советской Армении.

В Аштаракском и Шамшадском районах Армянской ССР известны также целые «мертвые города» дольменов, воздвигнутых, в от-

личие от «каменных ящиков», на дневной поверхности, из перпендикулярно поставленных каменных блоков, снабженных входом и перекрытием. Эти дольмены отличаются от северокавказских, причерноморских и европейских своими незначительными размерами и малоэффективными внешними формами. В общем они не совсем характерны для Армении.

Наряду с вышеописанными типами погребений и могильников, встречаются в Армении и совершенно своеобразные. К ним относится Артикский могильник, расположенный к западу от города, на расстоянии 4 километров. Грушевидные, овальные или подквадратные погребения его высечены в мощных пластах туфа металических орудиями, в виде маленькой катакомбы. Таким образом, погребение с каменным полом, потолком, стенами имеет одно только верхнее отверстие, затыкаемое большой каменной пробкой после завершения обряда погребения. Свыше двухсот подобных погребений исследовано здесь Артикской экспедицией Государственного исторического музея Армении (рук. Т. С. Хачатрян).

Наконец, нередко встречаются погребения эпохи поздней бронзы в многочисленных пещерах и гротах Армении. Обычай погребения в пещерах сохранился здесь и в период Ванского царства и в середине века.

МАТЕРИАЛЬНОЕ ПРОИЗВОДСТВО

I. ОРУДИЯ ПРОИЗВОДСТВА

Если описанные выше поселения и погребальные памятники позволяют нам судить об уровне развития строительного дела, архитектуры, быта, о духовных представлениях и, в конечном счете, социальном развитии общества, то многочисленные комплексы разнообразных вещественных памятников, добываемых раскопками бытовых и погребальных сооружений, дают нам весьма конкретное представление о развитии средств производства и производительных сил, составляющих основу всякого общественного прогресса. Плодородие речных долин, наличие высокогорных альпийских лугов, благоприятные естественно-климатические условия всемерно способствовали с неолитических времен высокому развитию скотоводства и земледелия, приведших к пышному расцвету металлопроизводства и других ремесел. В глубоких впадинах гор северо-западных, северо-восточных и южных областей Армении древние металлурги II тыс. до н. э. находили богатейшие залежи меди, железа, олова, золота, серебра и других металлов. На геологической карте Армянской ССР обозначено ныне 400 пунктов древних разработок, шахт, штолен, плавильных печей и обогатительных устройств, значительная часть которых относится к эпохе поздней бронзы. Развитие металлообработки продвинулось в исследуемый период так далеко, что даже на поселениях равнинных районов, отдаленных от сырьевых баз десятками и сотнями километров, повсюду функционировали малые или большие «дом-

ницы», плавильные печи, мастерские бронзолитейщиков и кузнецов с соответствующим характерным оборудованием и орудиями. На пятиметровой глубине большого шурфа доурартского поселения Кармир-блур оказались, как было отмечено выше, руины металлургической мастерской. Здесь были зафиксированы внушительные следы плавильных печей, обнаружены остатки глиняных тиглей, сильно обожженных керамических труб разного калибра, воронок, а также вполне сохранившиеся каменные молотки, песты, ступы, терки и формы для литья металлических секир, прутьев, мелких украшений. Интересные литейные формы самых разнообразных величин и назначения орудия бронзолитейщиков и рукокопьев были обнаружены в Ахлатинском могильнике близ Сисаана, на Зодском поселении древних добывателей золота, на Мезаморе, Арагацском поселении, Муханат-тапе, в южных слоях Двина, в Лчаше, Ленинкаше, Артике и в других местах. Колоссальное количество литейных форм для различных кинжалов, долот, вил и других изделий все еще ждет заступа археолога. Тончайшие же модели художественных предметов: статуэток, блях, медальонов, конских украшений навсегда утеряны в процессе отливки. Изучение перечисленных орудий и готовой продукции металлообрабатывающего ремесла показывает, что местные металлурги конца II тыс. обладали тончайшими приемами и тайнами литейного дела, чеканки, гравировки, инкрустирования, озоложения, получения высококачественных

бронз из различных сплавов, изготовления сложнейших моделей и пр.

Несмотря на максимальное распространение металлических изделий, в основных отраслях первобытного производства, в частности в земледелии и в скотоводстве, широко применялись еще каменные и деревянные орудия, керамические изделия и продукты множества других ремесел. К числу основных сельскохозяйственных орудий принадлежали составные серпы с каменными вкладышами, молотильные доски с резаками из обсидиана или кремня, молотильные камни с изрезанной поверхностью, серпоторки, терочки, ступы, песты и прочие орудия, употребляемые в процессе жатвы, молотьбы и дальнейшей обработки продуктов земледелия. Именно на этом основании в эпоху бронзы продолжало развиваться ремесло каменщика. Из металлических орудий в сельском хозяйстве широко употреблялись бронзовые серпы и ножи. Однако основной сельскохозяйственный инвентарь изготовлялся из дерева. Это соха, возможно, примитивный плуг, двузубцы, трезубцы, всевозможные лопаты, деревянная тара и другие изделия, которые сохранились в Армении вплоть до XX века. Не случайно в археологических комплексах конца первобытно-общинного строя сплошь и рядом встречаются орудия деревообрабатывающего ремесла: бронзовые секеры, ручные топоры, пила малого размера, разного назначения долота и прочие предметы.

Именно с помощью подобных орудий изготавливались деревянные двухколесные и четырехколесные, крытые, открытые повозки, детские повозки, колесницы, часто украшенные тончайшей резьбой, домашняя утварь, деревянные колчаны, древки стрел и копий, тонкая художественная инкрустация рукоятей мечей и кинжалов и многие другие изделия, не дошедшие до нас. Дерево широко употреблялось также в домостроительстве и в оборудовании погребений. В связи с развитием колесного транспорта и верховой езды металлургам древней Армении приходилось выделывать массу предметов конской сбруи и украшений.

II. ПРЕДМЕТЫ ВООРУЖЕНИЯ

Наиболее почетное место в металлообработке древней Армении принадлежало, конечно, оружейникам, продукция которых отличалась не только массивностью и высокими техническими качествами, но и прекрасным художественным оформлением.

К предметам вооружения принадлежат:

Массивные бронзовые секеры так называемого закавказского типа, с тремя основными вариантами строения обуха и рабочей части. Наиболее ранние из них имеют расплывчатые сегментовидные лопасти (Лчаше, Артик, Лорут), сравнительно более молодые отличаются круглой конфигурирующей лопастью и четкой моделировкой обуха (основная масса всех топоров Армении), а наиболее поздние составляют миниатюрные образцы весьма совершенных форм. Все указанные варианты секир распространены по Закавказью от Карса до линии Сочи—Гудауты, от Араратской равнины до Нагорного Карабаха. Центром их производства является восточная Армения, и в частности Ташир-Дзоргагетский (Алаверский) древнеметаллургический очаг. В культуре Армении известны ныне также специфически восточные типы массивных или миниатюрных секир. В эту группу входят, прежде всего, секеры с шпанным обухом (Кармир-блур, Лчаше и пр.), втульчатая секира Артика и иджеванская миниатюрная секира с горизонтальной плавкой обухной части. Все они находят аналогию в археологических комплексах Малой Азии и Сиро-Палестины. Топоры типа Артинского погребения № 3 не имеют в Армении широкого распространения и типичны к продукции западноазербайджанской и талышской металлообработки. Также не типичны для позднебронзовой металлургии Армении так называемые холмидские и кобанские типы топоров, которые попадали в Армению из названных выше районов западного Закавказья и Северного Кавказа и отсюда распространялись в Малую Азию и в приурмийские районы.

Кинжалы и мечи позднебронзовой поры

составляют наиболее многочисленную и богатую группу предметов вооружения. Они делаются на несколько характерных групп по внешнему облику и хронологии. Первые две группы относятся к ранней поре позднебронзовой культуры, третья и четвертая — к середине, а пятая и шестая — к концу эпохи бронзы. Таким образом, они охватывают около трех столетий, с начала XIII до начала IX вв. до н. э. В первую группу кинжалов входят черенковые клинки с деревянной или костяной рукояткой и короткие кинжалы с широким треугольным лезвием, трубчатой рукояткой с полусферической головкой. Некоторые из них имеют ажурные бронзовые ножи, отлитые в толковых восковых моделях и напоминающие золотые ножи кинжала филигранной работы из царской гробницы Ура. Указанные типы кинжалов распространяются в Армении в XIII—XII вв. до н. э. и в качестве экспорта встречаются в синхронных комплексах Северного Кавказа и Персидского Талыша.

Следующие две группы кинжалов, синхронные вышеописанным, отличаются малочисленностью и принадлежат к общевосточным живучим типам, сильно распространенным с XX в. до н. э. во всей Передней Азии и на Кавказе. Это двухчастные кинжалы с ажурной рукояткой и цельноотлитые, различных размеров кинжалы с рамочной рукояткой. Такие кинжалы бытуют в Армении до VIII века. Остальные две группы кинжалов не имеют аналогов в Передней Азии, характерны для присаянского производственного очага, сильно унифицированы, облеплены, встречаются, главным образом, в комплексах XI—X вв., но доживают до раннежелезной поры и сопутствуют однопитым железным или комбинированным изделиям. Это кинжалы с прорезными набадлашниками и кинжалы с загнутыми листовыми краями рукояти. Составные эфесы их обязательно включают инкрустированные деревянные вставки. Примерно в это же время второй половины XII или с начала XI в. до н. э. широко распространяются *тяжелые мечи закавказского типа* с закругленными и обрубленными концами, которые по устройству эфесов и широким лезвиям совершенно

повторяют типы кинжалов второй группы раннего периода поздней бронзы, отличаясь лишь сильно удлиненными пропорциями.

Бронзовые наконечники копий и дротиков, встречающиеся в погребениях наряду с кинжалами, мечами и секирами, являются составными частями наступательного оружия, делятся на три подвиды, отличительными признаками которых является колебание пропорций листовидных лезвий и втулок. Сравнительно древние варианты имеют длинную втулку и короткое перпендикулярное окончание, середину занимают наконечники с равной длиной острия и втулки, а поздние обычно имеют очень длинное и широкое листовидное острие и короткую втулку. Древки этих наконечников не сохранились, но повсюду попадаются их цилиндрические втулки с очень характерными рельефными орнаментами на боках и головке. Имеется и множество простых гладких втулок с симметричными, вертикальными рядами мелких отверстий. Наиболее распространенным видом наступательного оружия послемезолитического периода является лук с колчаном и стрелами. В Лчашене сохранился лишь один деревянный колчан, лук вообще не сохранился, и о двух подвидах его (большого и малого) мы можем судить по изображениям бронзовых поясов Армении и Закавказья. Зато коллекции разнообразных бронзовых и каменных стрел составляют сотни и тысячи. Они имеют примерно следующее хронологическое чередование:

- 1) обидиановые и кремневые ретушированные стрелы с выемкой у основания;
- 2) бронзовые массивные листовидные стрелы;
- 3) бронзовые длинночеренковые стрелы с усиками;
- 4) унифицированные стрелы с ромбическим окончанием острия;
- 5) бронзовые или костяные четырехгранные стрелы с коротким черенком.

Разношпильные булавы с бронзовыми шаровидными, грушевидными, овальными напершьями с гладкой, вышуглой, ребристой поверхностью одинаково успешно применялись как в ближнем, так и в дальнем бою. Встречаются вместе с другими предметами вооружения,

имеют многочисленные аналогии в материальном производстве всего Востока. Начиная со второй половины XII в. до н. э. в материальном производстве местных племен появляются железные орудия, оружие и незначительные предметы украшения. Они пока не играют существенной роли, но со временем приводят к очень серьезным хозяйственным сдвигам. В археологических комплексах ранней поры позднебронзового этапа первыми железными изделиями являются ножи, копыя, мелкие колечки и браслеты, которые повторяют формы соответствующих бронзовых изделий.

III. СРЕДСТВА ЗАЩИТЫ

Представлены сравнительно скромно, так как изготовлялись из неметаллического материала: прутьев, тонких досок, кожи и лишь редко снабжались металлическими деталями. По памятникам изобразительного искусства известны *круглые щиты* малого диаметра, *полуовальные очень длинные щиты*, напоминающие доспехи ассирийских воинов, *панцири* из бронзовых чешуек на металлическом или кожаном скреплении, напоминающие восточно-средиземноморские типы и, наконец, очень характерные для Армении кожаные рубахи с металлическими бляхами и полусферическими пуговицами на поверхности.

По памятникам искусства и раскопанному материалу известны также *металлические шлемы* двух-трех вариантов. Шлемы, изготовленные из других материалов, не сохранились.

IV. ПРЕДМЕТЫ УКРАШЕНИЯ, ИСКУССТВА И КУЛЬТА

Предметы украшения позднебронзовой эпохи изготавливались из бронзы, меди, железа (редко), олова, сурьмы, полудрагоценных камней и высококачественных глин, золота и серебра. Наиболее массовыми из них являются *ручницы* и *ножные браслеты* из металлических прутьев и пластин, с гладкой, зазубренной, ажурной, гравированной поверхностью и рельефными геометрическими или животными орнаментами. Этим типам и вариантам соответствовали сотни и тысячи металлических

колец. Отдельные, также массовые, группы составляли *нитые шейные гривны*, *диадемы* из бронзовых или серебряных пластин, *бронзовые височные кольца* со змейкой в середине, *металлические булавы* с *вычурными* головками, всевозможные рельефно-ориентированные *пуговицы*, *бляхи*, *медальоны*, *птицеобразные шаровидные*, *грушевидные* *полые подвески-повернушки* и прочие изделия. Колоссальными комплексами выступают *ожерелья из сардолика*, *азата*, *лимы* и *других камней шаровидной, бочонковидной, цилиндрической, дисковидной, биконической, миנדальевидной* и других форм, которые являлись наиболее любимыми и употребляемыми украшениями первобытности. Оук из миנדальевидных сардиниковых бус Наторного Карабаха имеет на себе клинописное обозначение имени ассирийского царя Ададирати I. Эта надпись датирует определенные наборы украшений XIII в. до н. э. и свидетельствует об оживленном импорте некоторых видов украшений, в том числе и золотых, из ближневосточных государств. Изготовленные из камня и вставы вышеперечисленные образцы бус и ожерелий контролировались в цветных и драгоценных металлах, которые, конечно, представляют особый интерес в смысле развития ювелирного дела. Техника и мастерство ювелирного производства в эпоху поздней бронзы достигают недосагатского уровня. Филигрань и зернь, дутье, штамповка, гравировка драгоценных металлов поражают своей тонкостью и вкусом. Все виды золотых и серебряных украшений изготавливались местными мастерами, однако часть продукции ювелирного производства имеет явно древневосточный облик. Из золотых изделий XIII—X вв. до н. э. особым изяществом отличаются цилиндрические и огрушевидные ажурные оправы с цветными вставками камнями, подтреугольные значки со спиральной поверхностью, крупные шаровидные бусы с зернью, штампованный аглушюнок, цилиндрическая печать и другие украшения богатых лчашевских и толорских курганов.

Одиночные и групповые статуэтки представляют собой объемные изображения женщин, мужчин, животных, птиц и компози-

ция, составленные из названных фигур. Они свидетельствуют не только о развитии скульптурного дела, но и сложной техники и металлообработки. Все они изготовлены с помощью тонких, восковых, составных литейных моделей, путем дополнительной шлифовки, гравировки, орнаментации. Это исполненные с величайшим чувством реализма и лаконичности статуэтки быков, оленей, горных козлов, разновидных птиц и людей в разных магических позах. По сложности технического выполнения и совершенства особенно выделяются лашенские групповые скульптуры быка с горными козлами, боевые колесницы, запряженные лошадьми, с воинами на кузове, преследовавшими оленя, и т. п.

Каменная скульптура, женские идолы, фаллические изображения и другие изделия. В поселенных позднебронзовой эпохи часто встречаются также каменные изваяния женских идолов, связанных с представлениями древних земледельцев о плодородии, воспроизведении всей органической природы, воспроизводстве поколений, с идеей богини-матери земли, воплощенной в образе дерева-женщины. Эти идолы в своем развитии образуют несколько характерных групп: грубо антропоморфные плоские фигуры, покрытые растительной орнаментацией, такие же фигуры без орнаментации, идолы с детализацией лицевой части и рудиментами растительной орнаментации, объемные круглые скульптуры с рельефным изображением подробностей лица и, наконец, многоголки-идолы для обозначения различных углов святилища. Эти типы изваяний сохраняются в Армении до раннехристианского периода. С ними вместе часто встречаются также глиняные фигуры женщины, крупные фаллические изваяния, бронзовые мелкие статуэтки мужчин и женщин. Чрезвычайно интересная галерея подобных человеческих скульптур и статуэток самых разнообразных животных обнаружена в с. Айрум Ноемберянского района, но относится она к началу I тыс. до н. э. Встречающаяся же в погребальных комплексах эпохи поздней бронзы многочисленные статуэтки животных, главным образом быков и лошадей, являются часто символами солнеч-

ного или вообще астрального культа. С почитанием солнца связаны также металлические медальоны с орнаментированной поверхностью, птицы-подвески на цепочках и многочисленные другие изделия. Большой интерес представляет металлический предмет, изображающий семь звезд: возможно, окружающие землю планеты. В подобном предположении нет ничего удивительного, поскольку жители древней Армении имели довольно четкое представление о небесных телах еще с V—IV тыс. до н. э. Все эти предметы, однако, носят в себе элементы какого-либо отдельно взятого культа и не дают общего представления о мировоззрении древних земледельцев и скотоводов. В этой связи огромный интерес представляют бронзовые пояса Армении—широкие, длинные пластины бронзы или меди, на кожаной или войлочной основе. Возникают они во второй стадии эпохи поздней бронзы и доживают до позднеарартского времени. Распределяются на несколько групп:

1) пояса с гладкой поверхностью; 2) с гравированными геометрическими орнаментами кутового назначения; 3) изображающими козлов, оленей, быков, лошадей и фантастических животных, символизирующих, по-видимому, небесные тела; 4) пояса с гравированными сложными сюжетами, религиозно-магического содержания, отображающими целые комплексы представлений земледельческо-скотоводческих племен; 5) пояса с реалистично выполненным изображением отрядов племенных вождей, с пещином, конным воинами и колесницами. Возможно, они посвящены либо культу предков, либо силам магии.

Кутовые сосуды и другие предметы. Богатые сюжеты бронзовых поясов продолжают себя на кутовых сосудах, которые, как правило, встречаются в древних святилищах, у кутовых очагов жилищ и в погребениях. На дилижанском сосуде с гравированными бортами изображен колесничий, преследующий целое стадо горных козлов. На многочисленных двинских крупных карасах (раскопки К. Г. Кафадарина) накладными рельефными изображениями выведены конные и пещие охотники, преследующие разновидных

животных на фоне рек, гор и небесных светил. Эти двинские сосуды расположены вокруг алтаря-жертвенника, с очень интересным глиняным шитом, на котором символически переданы космические представления своего времени. На ряде других сосудов изображены резьбой и скульптурно отдельные фигуры животных или части их. Пока малочисленную, но чрезвычайно интересную группу составляют сосуды со скульптурными группами на плечах. Это сцены жертвоприношения, борьбы животных—небесных светил, ряды боевых колесниц и пр. В комплексе кутовой керамики эпохи поздней бронзы входят также группы глиняных сосудов с многочисленными трубчатыми горлышками, сосуды с изображениями снующего солнца, разнообразными кубяными и «ящичные» куряльницы, сосуды-сапожки и целый ряд более мелких изделий, применявшихся в отправлениях сложных религиозных церемоний и обрядов.

Гончарное производство. Описанные выше типы кутовых сосудов указывают на высокое развитие в Армении гончарного производства. Тысячи и миллионы сосудов позднебронзового периода изготавливались, как правило, на гончарном круге, путем дополнительной обработки внешних и внутренних поверхностей, лощения, орнаментации. Сложная технология гончарного дела была окончательно разработана вековым опытом ремесленников. Обжиг сосудов производился в двухъярусных обжигательных печах довольно сложного устройства, с тонкой обжигательной камерой, саолчатая перекрытием и особым режимом температуры. Выделяемую в гончарных мастерских Армении продукцию XIII—X вв. до н. э. можно грубо разделить на три основные группы: сосуды-орудия, столовая и кухонная посуда. В первую группу входят разнотипные масложбонки, сита с отверстиями на дне, бронзолитейные тигли, трубочки, ложечки, сосуды красильщиков и пр. Вторую группу составляют чистые, красивые, лощеные и орнаментированные чаши, миски, горшки, кубушки, кубики, стаканы и прочие изделия. Кухонная посуда груба, всегда закончена, часто лишена тонкости и изящества. На

протяжении трех столетий эпохи поздней бронзы изделия гончарного производства сохраняют единый внешний облик, трижды заметно изменяются в морфологии и в технике орнаментации. Для сосудов XIII—XII вв. характерны черлобастая поверхность, белокирпичная или тонкокошечная геометрическая орнаментация. Сосуды XII—XI вв. имеют менее блестящую поверхность, теряют тонкость и изящество орнаментации, зато в качестве и в количестве не уступают более древним. В XI—X вв. до н. э. наряду со старыми образцами керамики появляются образцы, украшенные орнаментированными, рельефными, резными и лощеными мотивами. Все же в керамике указанного периода преобладают унифицированные упрощенные типы сосудов, производство которых было обусловлено массовостью фабрикаций, зависшей от большого спроса сельского хозяйства, в частности скотоводства.

V. ВОПРОС ДАТИРОВКИ ПОЗДНЕБРОНЗОВЫХ ПАМЯТНИКОВ

Датировка археологических памятников эпохи бронзы определяется на основе данных стратиграфии и сравнительного анализа синхронных групп керамики и металлических изделий, а также весьма четких древневосточных параллелей, которые сплошь и рядом датируются с помощью клинообразных надписей.

Любопытно, например, что в богатейших комплексах Тазакенда, Лашена, Артика и прочих могильников, наряду с разнообразным ассортиментом изделий бытового, хозяйственного, военного, кутового и других назначений местного производства, выступают импортные образцы изделия или целые серии их, которые связывают определенные памятники Востока и Армении между собой. Изучением подобных предметов установлено наличие культурных связей, взаимовлияния между Арменией, Месопотамией (Мари, Ниневия, Тиль-Барсит), Сиро-Палестиной (Каркемиш, Угарит, Мегиддо, Газа), Малой

Азней (Богазкеой, Чагар Базар и пр.), Ираном (Талыш, Луристан) и прочими районами древней цивилизации. Приведем хотя бы два примера. Крупные трезубцы Лчашенского погребения № 1 имеют точные свои соответствия в том комплексе Угаритских слоев, где подобные вещи выступают с надписями египетского фараона Мернепта (XIII в. до н. э.). Подобные же трезубцы высечены на рельефах хеттской Сирии, датированных годами правления ассирийского царя Салманасара I, являющегося почти современником египетского фараона. Можно привести множество подобных примеров, которые не оставляют сомнения в датировке ранних памятников позднебронзового этапа XIII—началом XII в. до н. э.

Ко второму периоду позднебронзовой эпохи относятся те памятники (Ворнак, Ленинакан, Головино, Хаштарак и пр.), при исследовании которых выступают первые железные вещи. Доказано, что они появляются в Месопотамии, Сиро-Палестине, на Кипре и Крите, в остальных районах Эгейского культурного круга в XIII—XI вв. до н. э. Характерно, что разнообразнейшие продукты местных ремесел указанного периода отличаются массовостью производства, более совершенными и унифицированными формами, строгой канонизацией состава металлических, керамических и других предметов. Хронологические установки среднего периода позднебронзовой эпохи подтверждаются также анализом кавказских археологических материалов. Для указанного периода мало характерно наличие импортированных вещей, по-видимому, через сурьезное местное высококачественное ремес-

ленное производство шаг за шагом вытесняя изделия рук древневосточных мастеров. В позднюю хронологическую группу XI—X вв. до н. э. входят погребальные памятники Арагаца (Такя), Ташир-Дзоргета, Зангеура, Нагорного Карабаха, Вардакара и прочие. Металлические и керамические комплексы изделий этого типа объектов отличаются крайней усовершенствованностью и совершенно специфической группой парадной посуды, с блестящей моделировкой и богатыми узорами геометрической орнаментации, нанесенной лощением, резьбой, рельефом с помощью многочисленных для того времени довольно сложных орудий. Для памятников последнего периода эпохи поздней бронзы чрезвычайно характерны так называемые сосуды-сапожки, которые имеют свои прочно датированные аналоги за пределами Армении, в частности в иранских памятниках XI—X вв. до н. э. С самого начала IX в. до н. э. появляются комплексы археологических изделий, которые сохраняют свой традиционный облик, но сочетаются уже с предметами явно ассириурартского облика.

Таким образом, приведенные вещи очень богатые комплексы материального производства образуют три большие хронологические группы, условно названные Лчашенской, Ворнакской, Такийской. Первая из них датируется XIII—XII вв. до н. э., вторая—XI и третья—X вв. до н. э.

Эпохой поздней бронзы и раннего железа завершается докласовый период истории Армении и она вступает в новую фазу древневосточного культурно-исторического развития.

АРМЕНИЯ В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

При исследовании множества археологических памятников эпохи поздней бронзы особенно хорошо вырисовываются существенные сдвиги в хозяйстве крупных этнических группировок Армении. В силу беспрецедентного развития различных отраслей первобытной экономики в XIII—XII вв. до н. э. окончательно завершается оформление самобытной и неповторимой в своем богатстве культуры конца первобытнообщинного строя. Эта культура является одной и общей для всего Закавказья, простирается южнее Кавказского хребта, охватывает долины Риони, Кури, Аракса, Ахурина и многочисленных других областей всего Армянского нагорья. Этот мощный культурный очаг, образующийся на северной периферии Передней Азии, сильно расширяет культурно-хозяйственные контакты с цивилизованными крупными центрами Месопотамии, Ирана, восточсредиземноморских областей и Кавказа. В основе этих взаимоотношений лежит невиданный до того расцвет производительных сил и производственных отношений.

Металлопроизводство и обработка меди, возникшие в Армении не позже V тыс. до н. э., достигают теперь высокого уровня развития в горах Сасуна, Джуламерка, Рштуника, Ангехтуна (Аргана), Тайка, Гугарка, Гехаркуника, Сюника, Аршаха и других областей, превратившихся в мощные металлургические базы, выдвинувшиеся на первый план по запасам и добыче различных металлов и экспортировавшие в страны Востока огромное количество сырья, переклю и готовую продукцию. Изделия рук металлообрабатывающих мастеров Армении широко распространяются

как внутри страны, так и на Кавказе, в южнорусских степях, в Персидском Талыше, в восточно-средиземноморских и других областях. Соответственно племена позднебронзовой Армении импортировали путем межплеменного обмена продукты восточного или западного производства, по их образцу выделяли на месте многие виды предметов вооружения, зашиты, орудий труда. Любопытно, например, что миниатюрные секиры, некоторые виды кинжалов, трезубцев и других изделий Лчашенского, Артинского, Тазакендского могильников имеют свои синхронные соответствия в материалах Хаттушаши, Тель-Ахмара, Угарита и прочих центров. В XII в. до н. э. елимым процессом освоения железной металлургии охватываются наряду с Арменией также Иран, Месопотамия, Малая Азия и весь Эгейский мир. Общие пути развития и других отраслей хозяйства, особенно ремесленного производства, показывают, что общекультурный рост населения Армении в канун возникновения древневосточного строя немалым впе пределов древнейших цивилизаций Востока.

Помимо орудий производства и предметов вооружения древние металлурги Армении изготавливали самые разнообразные виды серий предметов украшения, одиночные и групповые статуэтки, чудесные золотые и серебряные ожерелья, браслеты и пр. И эти все отрасли производства выступали в тесном переплете с общеэтночными традициями, настолько тесном, что порою очень трудно их отделить. Это явление особенно сильно опущается в ювелирном производстве, где сплошь и рядом выступают древнешумерские, аккадские, ин-

дийские традиции наряду с самобытно-местным искусством. Совершенно обособлены, традиционно-местными путями развивается гончарное производство, некогда имевшее очень много общего с северомесопотамским ареалом. Особенно высокого уровня достигает выделка художественно-культурной керамики, поражающая не только технологией и морфологическими особенностями своей продукции, но и разнообразными тонкими приемами часто внешнего украшения сосудов. Гончарное дело эпохи поздней бронзы развивается так бурно, что за короткий промежуток времени трижды меняется внешний облик всей продукции, некоторые приемы и методы ее выделки.

Это естественно и понятно, потому что развитие гончарного производства обуславливалось все возрастающим спросом основных отраслей хозяйства: земледелия и скотоводства. Osteологический материал, добытый раскопками поселений и могильников поздне-бронзовой эпохи, недвусмысленно показывает, что сильно развившееся отгонное скотоводство в последнем этапе первобытнообщинного строя достигло зенита своего общего уровня. Целенаправленное использование богатейших альпийских лугов Арменией создавало беспредельные возможности для увеличения стад мелкорогатых домашних животных. В равнинных районах страны сильно увеличивалось также поголовье крупного рогатого скота, игравшего ведущую роль в сельскохозяйственном производстве. Зоологическое изучение костных остатков домашних животных: коров, быков, буйволов, овец, коз, свиней, ослов и пр. показывает, что в некоторых ведущих областях Армении, на Севане, в Муган-Карабах, Тавшир-Дзоргагете, в приурмийских областях сильно развивалось выведение племенных пород быков, коров, лошадей. В целях развития скотоводства и земледелия в высокогорных районах Армении создавались целые системы пастбищ и арыков, в низменных районах использовали запасы несравненно более крупных водных ресурсов, но в общем и целом ирригационное дело в Армении сильно отставало от месопотамского уровня.

Несмотря на это немаловажное обстоя-

тельство, древнее земледелие эпохи поздней бронзы развивается невиданными до тех пор темпами и составляет основу хозяйства первобытнообщинного строя в Армении. Большие зерновые карасы и колодцы с остатками пшеницы, ячменя, проса в доурартском поселении Кармир-блур, многочисленные крупные амбары кармир-блурской цитадели с богатейшими остатками различных хлебных злаков, кукуруза, бобовых, гранаха, многих сортов винограда, яблок, персиков и т. д., поступавших в урартскую крепость в виде дани от туземных земледельцев, свидетельствуют, несомненно, о высоком развитии хлеборобства, садоводства, бахчеводства в конце II и начале I тыс. до н. э. Этому способствовали не только физико-географические и климатические условия страны и все возрастающее применение в хозяйствах тягловой силы крупных животных, но и наличие необходимого комплекса сельскохозяйственных орудий и определенного агротехнического опыта в ведении многоотраслевого хозяйства.

В условиях наступательного развития земледелия и скотоводства средства транспорта играли весьма значительную роль. Как мы убедились выше, в позднебронзовую эпоху употреблялись самые разнообразные виды повозок и фургонов, боевых и транспортных колесниц, выучный транспорт, ослы, верховые кони. Изображения всех этих видов транспорта встречаются не только на бронзовых полах, но и в наскальных изображениях высоких армянских гор. Параллели многих видов средств передвижения мы видим не только в погребальных камерах, но и в изобразительных памятниках древнего Востока и Закавказья (Ур, Киш, Тепе-Гавра, Шуруппак, Мари, Тель-Барсин, Угарит, Дманиси, Триалети и пр.).

Пышный расцвет вынозначенных отраслей первобытного производства приводил к более глубокой специализации труда, к более определенному отмежеванию скотоводческих, металлообрабатывающих и земледельческих племен, к накоплению продуктов специализированных районов, нуждавшихся в интенсивном межплеменном обмене внутри страны и

вне ее пределов. Без развитого обмена и торговли дальнейшее продвижение хозяйства было немислимо. Находясь между Востоком и Западом, Армения являлась связующим звеном между Передней и Малой Азией, восточно-средиземноморскими районами, Кавказом и южнорусскими степями. Некоторые районы Армянского нагорья (Диарбекир, Ваи, Малатия, области междуречья Евфрата и Тигра) входили в ареал в политические границы могучего Митанийского царства, связывавшего в единый узел многие области Армении и Востока. Крупные городские центры этого царства сохраняли роль посреднической торговли до самого конца II тыс. до н. э. Именно они связывали Армению с крупными торговыми центрами Средиземноморья: Тиром, Сидоном, Аскалоном, Угаритом и Мегиддо. На среднем течении Тигра крупный торгово-ростовицкий центр Мари, на берегу Евфрата — Каркемиш, которые были связаны с Арменией непосредственно.

Результатом подобных оживленных сношений Армении и близлежащих стран является наличие там и здесь многочисленных совершенно идентичных и синхронных изделий материального производства (оружие, украшения, конские уборы, доспехи), а также факты обнаружения хурритских и хеттских печатей явно древневосточного происхождения в погребениях Лташана, Артика, Нагорного Карабаха и более северных районов Кавказа.

В этих сношениях Армения не была пассивной. Многочисленные предметы производства здешних ремесел встречаются в археологических материалах Талыша, Луристана, Северного Кавказа, Малой Азии, приднепровских районов. Любопытно, что многие из подобных вещей зафиксированы непосредственно в районах Казбекского высокогорного прохода и по ту его сторону, в долинах рек Бакаси, Чегем и Терек. Продукты ремесла, поступающие в Армению из различных районов Закавказья и Северного Кавказа, распространялись отсюда по Малой Азии, Северной Месопотамии и Западно-Иранскому плоскогорью.

Описанные выше крупные хозяйственные

сдвиги привели к окончательному распаду первобытнообщинного строя в Армении и способствовали окончательному оформлению в ней особых социально-экономических институтов, явившихся основой классовых отношений, классового государства. Оформление институтов наследственности, частной собственности, глубокая дифференциация общины, обособление и отрыв родоплеменной верхушки от основной массы общинников, разложение большой патриархальной семейной общины и целый ряд более мелких социально-экономических явлений приводили не только к образованию классов, но и к антагонизму отношениям между ними. К XIII—X вв. до н. э. на ступени государственного развития находится урартские племена на юго-востоке, удури-этунские и другие союзы племен на востоке и хайасские племена на западе страны, которые давно уже имели свой примитивный государственный строй. В XII в. до н. э. и в последующие периоды продолжается миграция «народов моря» в пределы Малой Азии и образование протоармянских мелких образований. Армения проходит последнюю фазу так называемой военной демократии.

Межплеменные межобщинные из-за пахотных земель, лугов, за политическую гегемонию, военные столкновения с племенами юга приводят в конце концов к абсолютному политическому приоритету родоплеменной верхушки, в руках которой концентрируются наилучшие участки пахотных и других земель, богатейшие залежи металлов, львиная доля военной добычи и пленных. Предводители племен имеют свои вооруженные дружины, состоящие из пших и конных лучников и колесницесов, колесниц и тяжеловооруженных воинов. Эти отряды являются первыми органами государственной организации.

Представители родоплеменной организации выделяются своим оленением, украшением, вооружением и снаряжением и в потустороннем мире. Богато убранные погребения их устраивались под большими курганами, в просторных каменных склепах или камерах. Тела умерших вождей возлагались сюда на погребальных повозках, вставлялись все-

возможным инвентарем из драгоценных металлов, красочнейших предметов вооружения, своеобразной культовой керамики. Приносились в жертву не только животные, но и «слуги-рабы». Все это очень напоминало погребальные обряды скифских и раннеармянских царей, подробные красочные описания которых сохранились у Геродота и Мовсеса Хоренаци.

Скромностью или бедностью отличались десятки тысяч погребений рядовых общинников—производителей материальных благ.

В условиях первобытного развития производительных сил и производственных отношений в основных отраслях хозяйства—в земледелии и скотоводстве, все еще сохраняло свое значение коллективное производство материальных благ. Поэтому возникшие еще в III тыс. до н. э. большесемейные общины продолжали свое существование, представляя собой довольно большие группы трех—семи поколений, связанных не только кровно-родственными узами, но и общностью средств и орудий производства, жилья и имущества, условиями коллективного труда, единым правом землепользования и т. д. Большесемейная община в эпоху поздней бронзы продолжала играть роль основной производительной единицы общества, однако претерпела сильные изменения. В ней уже сочетались принципы совместного производства, но посемейного распределения дохода и локального поселения малых семей. Жизнь населения эпохи бронзы на территории Армении, естественно, не ограничивалась одним лишь созданием материальных благ и социально-экономическими отношениями. Вместе с последними развивалась и духовная жизнь общества, игравшая далеко не второстепенную роль несколько тысячелетий назад. Осколки древнего мировоззрения, представлений, верований, культов, обрядов сохранились в этнографии, фольклоре, сказках, загадках и пр. Они сохранились также и в ценнейшем археологическом материале—в древних памятниках искусства и культа. Едва ли не самыми важными из них являются каменные изваяния женских идолов «богини-матери», которые олицетворяли сельскохозяйственно-

скотоводческие племена, идею единства богини-земли—древа-женщины-матери, идею плодородия, возобновления всего органического мира, благосостояния и воспринимавшегося человеческого поколений. Почитание «богини-матери» было всеобщим культом первобытности, потому соответствовавшие ему культовые памятники известны со всех районов мира. В раннеармянское время ее функцию выполняла богиня Анаит. В целом ряде других памятников позднебронзового искусства и культа, особенно в изображении бронзовых псов и керамики, сохраняется круг древних представлений об устройстве вселенной, о земле, небесных светилах, о воде, или, как говорит археолог, о трех горизонтах, переданных изображениями характерных для них птиц, рыб, земных животных, часто в сопровождении геометрических астральных и других эквивалентов. Подобные представления сохранились в различных сказках армянского героического эпоса «Давид Сасунский». В религиозных представлениях эпохи поздней бронзы особое место занимает культ солнца, переданный в археологических памятниках фигурами больших и малых кружков в сопровождении птиц, изображениями животных, особенно быков и львов, а также крупными фигурами людей на колеснице или в окружении астральных знаков и т. д. и т. п. На этих же поисках встречается целый ряд изображений геометрического характера или водных птиц, змей, драконов, рыб, олицетворявших водную стихию или ее культ. До последних времен во многих областях Армянского нагорья верили в чудесную силу родников, приносящих бессмертие, охраняемых вышалами и семглавыми драконами. По верованиям древних армян, воды родников, рек и морей приносили людям исцеление, исполнение желаний и счастье, поэтому Аракс, Евфрат, Тигр и поныне считаются священными. В жизни земледельческо-скотоводческих племен Армении большую роль играл культ животных, особенно быка и лошади, о чем свидетельствуют частые их статуэтки в археологических комплексах и особые, священные их погребения в могильниках Ар-

мени. Культ этих животных, сочетающий в себе почитание природных сил, идею плодородия и просто-напросто понимание их огромного значения в хозяйстве, продолжал бытовать среди древних армян, державших под табу колоссальные стада быков в механх богини плодородия Анаит и приносящих в жертву лошадей солнечному божеству Арегаку или Митре. На целом ряде памятников искусства сохранились магические сцены охоты с изображениями рязеных охотников в окружении зверей, птиц, змей, астральных знаков. На особо примечательных культовых

сосудах Двина эти сцены представлены на фоне горного рельефа, звездного небосвода, часто в присутствии духов или божеств, лесов, охоты, животных. Армянские народные сказки, древняя мифология полны рассказами о бесстрашных охотниках, дракоборцах и змеборцах, о добрых гениях—сподвижниках охотников и т. д. и т. п. Полубоги-богатыри народного эпоса также являлись охотниками. Очевидно, что в материальной жизни, религии и искусстве Армении позднебронзового и урартского времени надо искать глубокие корни древнеармянской культуры.

SUMMARY¹

The present instalment from the series «Archaeological specimens of Armenia» contains rich material on the culture and history of the late Bronze and early Iron Ages. Some of the archaeological findings are published in different monographs and various papers, which means that they have not so far been assembled in a single volume. A considerable part of the recently uncovered landmarks sees print for the first time.

The instalment is divided into five small parts in accordance with the types of the archaeological finds, the products unearthed during the excavations and the nature of the requirements of the given analysis. The first part deals with an outline of the various habitations and fortresses; the second gives a brief description of graves and necropolises; the third speaks of the material culture, the fourth handles the dating and the fifth is a concise survey of the late Bronze Age. The instalment is furnished with a reference list of nearly one hundred works (in Armenian, Russian and other languages), numerous plates, schemes and other relevant matter that throw added light on the archaeological data.

The section on the late Bronze Age habitations includes a number of the left and right banks of the river Arax (Tashpooro, Metsamor, Karmir-blour, etc.), one of the habitations in Shirak and the most typical forts in the vicinity of lake Sevan (p. fig. 1). In treating of the tombs and the necropolises we have taken into account «stone-made», «slab-made» and

earthen box-typed vestiges (fig. 2), the large mounds near Sevan and the district of Syunik-Artsakh, the cromlech circles widespread in Armenia (fig. 3) as well as specimens of menhir, doimen-like, rupestral and cave-dug graves (fig. 4) which are of infrequent occurrence.

Here is the sequence in which hundreds of specimens representing the various arts and crafts of prehistoric times are submitted to archaeological classification and chronology in the extensive and important section on material culture:

1. *Tools of labour* that comprise smelting and metal-processing instruments and devices (plate I—III), implements for tilling, harvesting and working agricultural products (fig. 6) contrivances for pottery and the like. As to the makes of woodcarvers, varieties of ox-carts, carts and chariots (plate IV—VIII) along with horse bridles and various artifacts of harness (plate IX—X) are also presented.

2. Special consideration is given to the various types of weapons, that include specimens of local, imported or commonly oriental poeaxes (plate XII—XIII), the chief six varieties of daggers, again both local and oriental, (plate XV—XXII) and the main types of swords. The charging weapons are presented in the form of spears and maces (plate XXIII—XXVI), many types of the bow and the arrow and lances. Defence armour is composed of variously designed shields, coat of mails and helmets (plate XXVIII).

3. The present instalment also treats of objects of adornment, art and cult. They are made of bronze, tin, antimony, gold and semi-

precious stones. The collection also comprises various bead-shaped made of china clay (plate XXIX—XXXIV), metal-wrought necklaces, tastefully patterned pags and so on. A particularly interesting group is the single and group figurines made of metal (plate XXXV—, various animals (plate XXXVI), disc-shaped ornamented pags dedicated to the cult of the sun and luminaries, as well as richly embossed bronze belts (so typical of Armenia's antique culture) with linear patterns on themes of religion and worship. (plate XXXVIII, XL, XLT). Beautiful cult pottery that still arrests the onlooker's attention for its diversity and richness, is characteristic of the archaeological finds of this section and makes up the fourth group. Aside from cult earthen ware, the basic trends in pottery making are also submitted to ascertained archaeological classification.

Relying on a cross-test of pottery products and metal making, on comparative analysis and a detailed examination of the specific features of the monuments pointing to the respective levels as well as drawing parallels with definitely dated ancient oriental objects, a general classification into periods of the material culture of the late Bronze Age is devised that is in keeping with the common scheme of the evolution of the ancient Orient.

Along with the classification into periods of the late Bronze Age culture of Armenia and closely affiliated with it are the issues on cultural and economic relations and impacts between the Armenian highlands and the neighbouring countries viz. the peoples living in Asia Minor, Assyria, Palestine, northern Mesopotamia and the Caucasus.

A joint examination of all the foregoing archaeological finds: habitations and necropolises, thousands of items of material culture, the applied arts and objects of cult, enables us to approach the social and economic relations of the late Bronze Age, the racial and tribal systems, the spiritual life and other issues and outline the contours of the above-mentioned period. Such historiographic results feature in brief in the last section of this instalment which is captioned: «Armenia in the late Bronze Age»

and the contents of which are set out below.

Having conducted an investigation of the late Bronze Age monuments in Armenia, the economic life of the local ethnic groupings are now clearly defined. Owing to the unparalleled growth of various branches of the economy, an original and peculiar culture emerges in Armenia during the XIII—X centuries B. C., common to the whole of the Transcaucasus, extending, south of the Caucasian mountain range, encompassing the valleys of the rivers Rion, Kura and Arax and the entire Armenian highlands. This middle eastern remote yet powerful centre of culture develops comprehensive cultural and economic relations with the civilised parts of the East and the eastern Mediterranean and, on the other hand, with the racial groupings of the northern Caucasus. Those extensive cultural and economic relations were due to the growth of the country's productive forces.

Ore-mining and metal-processing that originated as early as the first millennium B. C. attain a high level of development in the mountainous regions of Sassoun, Julamerk, Reshtuny, Angueghtun Tayots, Gugark, Guegharkuny, Syunik and Artsakh that turn into key areas of metal-processing. Mastering the skill of copper smelting, deriving high-quality bronze from other metals, gold plating, inscribing and minting, the qualified artisans of the late Bronze Age manufacture in profusion weapons, tools of labour and ornamented objects. The weapons turned out in Armenia were marketed at home and in the Caucasus, in Persian Talish and elsewhere. Many varieties of armaments and defence ammunition were made after the pattern of imported oriental objects.

It is interesting to note that the tiny poeaxes, the various daggers, tridents and a host of other items found out in Lechashen, Artik and Tazakend, correspond to artifacts unearthed in Khattushagh, Tel-Ahmar and Ugarig. In the XIII century B. C. the application of metal products starts which proceeds along the same lines as in Iran, Mesopotamia, Asia Minor and the Aegian world. Apart from weapons and tools of labour, the smiths make also objects of adornment and produce brilliant specimens of

¹ Translated into English by P. Mesrobian.

art, statuettes of animals, birds and men, down to bronze belts that are beaded with ingeniously wrought incised pictures of worship and religion.

Goldsmithery was a well developed branch of metalworking. This trade drew largely on Mesopotamian traditions and along with Shumerian, Accada and Indian adornments the Armenian goldsmiths produced exquisite pieces of art that were purely Armenian. The manufacture of earthen ware also attained a high standard. Pottery was made exclusively with the help of the potter's wheel and by baking in kilns; the products are of diverse form and pattern—black, smooth, even, polished surface often with geometrical, plant or animal designs in relief or human figures. Particularly richly embossed and elegantly shaped are the cult vessels, small or large, and shoe-shaped cups. Pottery in the... century B. C. is divided into three broad chronological periods (Lechashen.... The end of the XIV—XIII centuries, Ornakian XII century, Redkin and the base for a general chronology of the late Bronze Age culture.

The growth of metalworking and pottery was due to the promotion of husbandry and stock-farming—the two principal branches of economy. We positively gather from a scrutinious study of bone-made artifacts dug out from habitations and necropolises that by the second half of the II millennium B. C. the semi-nomadic way of agricultural life had got a firm footing in Armenia. A reasonable use of mountain meadows opened extensive possibilities for the growth of cattle. Sheep and goat-raising was the main occupation of the stock farmers in the mountainous areas, whereas the low-lying parts were predominantly engaged in rearing horned cattle that was of paramount importance in husbandry. Studying the fossils and remains of domestic animals such as cows, oxen, sheep, goats and donkeys we deduce that pure-strain stock-breeding prevailed in the regions of Sevan, Moughan-Gharabagh, Gzoraguet-Tregikh and the vicinity of lake Urmia. Especially notable for their large size and excellent physical qualities were the horses and bulls raised in those areas.

To meet the needs of stock-raising and husbandry small reservoirs were made in the elevated regions, and streams were dug in plains; however, the construction of canals in the late Bronze Age failed to reach in Armenia the level of Mesopotamia.

Nevertheless, compared to previous historic periods stock-raising that was of comparatively high standard in Armenia, formed the basis of the economy of prehistoric community. The outside jars and pits, found out in the pre-Urartean habitation of Karmir blour (the Red Mound), together with the remnants of wheat, barley, millet, the considerable supplies of wheat, barley, millet, sesame, pea, lentil, pomegranate, grape, apple, peach and vegetables in the Urartean fort of Teyshebaini, where those items were levied from the local population as tax, testify to a highly developed viticulture, field-crop cultivation at the close of the II millennium B. C. and the start of the first millennium. Such an upsurge of agriculture is to be accounted for not only in terms of favourable climatic and physical-geographical conditions and the ever-increasing number of the cattle but it is also due to the production of agricultural implements, i. e. the existence of complex means of production, the main types of which underwent no change during the slave-owning or feudal systems for many centuries. The plough, the bronze scythe and the knife, wood chippers threshers, spades, shovels, forks and tridents, various querns and mortars comprised the list of the tiller's implements.

The means of transport were of great significance in the economy of the late Bronze Age in Armenia, when husbandry and stock-raising were on the upward grade. The barrows of Lechashen contain many ox-carts, either open or with vaulted-covers, two or four-wheeled, passenger or express coaches, children's small carts, metal models of chariots the prototypes or parallels of which are to be met with in the arts objects of the ancient Orient and the Transcaucasus and also in sepulchral findings (Ourkich, Tepe-Gavra, Shurappak, Mari, Til-Barsip, Ougarit, Dmanisi, etc.).

The rapid advance of the foregoing branches in economy, the natural division of labour in the Armenian highlands into agricultural, stock-raising and metalworking areas fostered international barter greatly, without which the evolution of society would be inconceivable. Being situated on the cross-roads of the East and the West, Armenia was a linking ring between the Middle East, the northern Caucasus and the south-Russian steppes. Some areas of the Armenian highlands (Diarbekir, Malatia, Van, the upper courses of the rivers Euphrates and Tigris) formed part, nearly for one millennium, of the ancient oriental state of Mitani, that served as a temporary link of many an eastern country. At the end of the II millennium the cities of Mitani preserved their role of mediators in trade. They also connected with Armenia the important centres of Phoenician trade—Tir, Sido, Mejjidon, Askalon and particularly Ugarit. The major trading centre of Mari was on the middle course of the Tigris, and the famous Karkemish city was situated on the bank of the Euphrates.

It is not, therefore, accidental that the above-named archaeological findings are parallel to similar artifacts unearthed in Armenia. Part of the late Bronze Age weapons, ornaments, harnesses and seals discovered in Armenia are, no doubt, introduced from those countries. It is commonly known that Hurrite and Hittite seals have been brought to light in Lechashen, Artik, mountainous Gharabagh and far-off Osetia, while a bead bearing the name of King Adadnir of Saura was dug out from a rich tomb in Gharabagh.

On the other hand, most of the products manufactured in Armenia are encountered in Talish, Lutistan, the northern Caucasus and the banks of the river Dnieper. It is noteworthy that most of those objects, including the makes of the Urartean period, are to be met with on the slopes of the Kazbek, next to the big Caucasian pass and, beyond the range, in the valleys of the rivers Chekem Baska and Terek. The metalware that came over to Armenia from various regions of the Transcaucasus, spread from there to the central parts of Asia Minor

and the southern regions of Kaputan. The foregoing great economic changes resulted in the social and political upheavals that led eventually to the downfall of the tribal community. The development of private ownership and inheritance rights, the disintegration of patriarchal family, the isolation of tribal notables, and the social and economic contradictions paved the way for the emergence of class societies. In the south-eastern parts of Armenia Urartean tribes and Uduri-Etuni and other tribal units in the east rise, in the XIII—XII centuries B. C., to the level of state formation, while in the land of Hayassa the primitive system of administration persists. «Maritime races» invade Asia Minor in the XII century B. C.; the formation of the first proto-Armenian small princedoms can be discerned. Armenia steps into the last stage of military democracy.

The continuous tribal strifes for arable and pasture lands as well as for political supremacy lead to the supreme economic and political power of the notables. The lion's share of the best arable lands, plunder and the prisoners taken during the hostilities would go to the privileged section of the society. The heads of the tribes had at their disposal military units composed of spearmen, shield-bearers and chariot warriors.

The tribal representatives sharply differed from ordinary clans by their mode of life, relaxation grounds and ornaments. Even their graves were huge mounds, with broad halls for burial where the remains of the privileged were interred together with their hearse, ornaments, their best attire and military equipment and all sorts of rich materials that might seem «usable» in the other world. Their graveyards, the burial ceremonies and rites were akin to those of Scythian and Armenian kings of later periods.

Contrastingly humble and unassuming was the burial of simple tribesmen who were interred in small stone-made or earthen graves with a few essential personal effects, that frequently amounted to a couple of earthenware. Their clay- or stone-made jars were equally unpretentious in appearance.

At the time when productive forces stood

on a low level, the organization of the production of material objects en masse was possible only through the joint efforts of large human groups. That is why the large patriarchal formations that emerged as early as the onset of the III millennium B. C. continued to exist. They were composed of several consecutive generations of consanguineous relatives (3—7), and milk animals and means of production including plots designed for temporary use and public pasture lands. The patriarchal way of life of the family continued to function as the economic nucleus of the community. However, social contradictions gradually wormed their way into large communities of families. Its manifestations were apparent in the private appropriation of the common income of production and the split up into small families.

Thus, by the end of the XIII millennium B. C. tribal community in the Armenian highlands stood on the verge of disintegration creating thereby all the preconditions necessary for the formation of the state.

The life of the natives in the Armenian Highlands during the late Bronze Age, however, was not confined to the development of merely social and economic relationship and the productive forces. They led a complicated and contradictory spiritual life fed by naturalistic concepts, religious beliefs and cults that had been established by the natives themselves. Elements of those notions are traceable in the inner folds of Armenian public thinking: folklore, fables, riddles and legends. Female stone-carved idols figure with the most significant cult objects to symbolize the notion of fertility of the woman or the mother-goddess and especially to picture the floral and animal life by local stock-raisers. These are compositions on the human race. The concept of the god was widespread in the whole of contemporary East, in Crete-Micene and elsewhere. It was the goddess Anahit that embodied all those notions in historical Armenia.

The ideas of the natives on the earth, the heaven and the Universe are pictured on pottery embossments and especially on adorned

bronze belts to be found among cult objects of the late Bronze Age. The earth, the heaven and the water are presented on those objects in the shape of three heavenly horizons and are depicted as real or imaginary overland and aquatic animals or geometrical figures. Such traces are discernible in the brilliant Armenian epics—the dare-devils of Sassoun. In profusion are the objects dedicated to the cult of the sun. They comprise linear belts presenting the god of the sun in the shape of human figures or chariots, sometimes by fiery horses, lions or bulls that are marveled with disc- or ray-shaped bodies. Porous, bronze discs embodying the sun cast together with small birds are also met with, in addition to statuettes of birds. The above-named bronze belts are also engraved with birds, horses and wavy lines pointing to the cult of water. We also see huge giant statues of dragon-fish near ancient canals and reservoirs; those sculptures would, in the eyes of the ancients, preserve the waters. In some parts of Armenia the belief was held until recently that there existed sources securing eternity; they were guarded by dragons and seven-headed demons. Our ancients were deeply convinced that the waters were of magic significance to the welfare of man, and many springs and rivers, including the Euphrates, the Arax and the Tigris, were looked upon as holy waters.

Of no lesser importance in agricultural life was the cult of animals and especially that of the horse and the bull, the bronze statuettes of which are frequently met with in archaeological findings. At times the remains of such animals, were placed in holy tombs. The cult of those animals, deeply rooted and widespread, was in force with the Armenians as late as heathen times; they sacrificed horses to the goddess of the sun, whereas inviolable herds of bulls lingered about in private temples. The bull worship was common to all the stock-raising peoples of the East. It is still prevalent among some peoples today.

Hunting scenes, with many interesting particulars, are traceable on belts and earthenware objects of the late Bronze Age. They present hunters, armed with bows and quivers,

dressed and wearing bird-masks, surrounded by hunting animals, heavenly bodies and fish. Most of the earthenware is inscribed with mountains and starry skies, symbols of the sun, various hunting animals, hunters on horseback armed with bows and arrows and the image of the forest spirit or the god of hunt. The Armenian folk tales abound in brave hunters that struggle

against dragon-snakes, demons, lions and other beasts of prey. The heroes of Sassoun were themselves herdsmen-hunters.

It stands to reason that the fountain head of the Armenian arts, the spiritual and material life, is to be sought in the womb of Urartean and late Bronze culture.

ՊՐԻՆՍԻՊՆԵՐ

Ք. Ավարյան, Եր Քաղաքի երազայն սեպուղի ու Եր Քաղաքի մշակույթը, «Գրական և արվեստի մեթոդների տեղեկագիր», № 2, էջ 202—212, 1927.

Վ. Պ. Արևիկ, Ոչ բրոնզե և զուգ երկաթի պարզարար Հայաստանի բնակչության երկու խմբի մասին, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր (Տաս. գիտ.), № 1, 1964.

Բ. Բաբայան, Արևաստանի գրեթե բոլոր լճերի Հայաստանում.

Գ. Բաբայանյան, Վերջինի երկիրը, 2002 Վաղարշապատի պատմության մասին համալսարանական, Տաս. 1, Երևան, 1925.

Է. Անդրյան, Տաշիր-Յերզնկայի բրոնզեդարյան մի քանի անի և արձանի երկ, 2002 ՎՊ Երաթի, № 12, 1966.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Հայաստանի պատմական բնակչության բրոնզե սպարախնակները, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր, № 2, 1964.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Երազայն պարսեպոստային երկաթի մաս, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 4 (81), 1925.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Հայաստանի բնակչության պատմության մասին, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր (Տաս. գիտ.), № 1, 1964.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Կ. Պ. Ավարյանի, Տաշիրյան մի քանի կիկլոպսյան անբլոկների մասին, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր (Տաս. գիտ.), № 11, 1965.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Հայաստանի բրոնզե գրեթե բոլոր պարսեպոստային սեպուղիների, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 3 (22), 1926.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Երկ պոլիտեմալի Ֆոսֆոր բրոնզե գրեթե բոլոր Հայաստանում, 2002 ՎՊ, Երաթի (Տաս. գիտ.), № 10, 1967.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Լուսառնույթի և Երևանի մարզերի ու շրջանների պրեզերվացիան, 2002 ՎՊ Երաթի (Տաս. գիտ.), № 4, 1968.

Ը. Բ. Բաղդասարյան, Պատմա-բանասիրական պեղումները Հայաստանում, Երևան, 1930.

Չ. Կանգույան, Չափազանց պեղումներ կիրճում, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր (Տաս. գիտ.), № 10, 1962.

Շ. Կանգույան, Բ. Վ. Տանթյան, Չափազանց Հայաստանում, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր (Տաս. գիտ.), № 12, 1961.

Վ. Վախչյան, Պատմա-բանասիրական պեղումներ կիրճում, ՍՍՄ ՎՊ Հայաստանի Գիտությունների Գրականություն, № 2—4, 1947.

Վ. Վախչյան, Պեղյալ քարե Վրաստանի մասին և Կիրճի կիրճի մասին, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 2, 1926.

Վ. Վրեժյան, Վերջինի երկի կիրճային կիկլոպսյան անբլոկները, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 1 (24), 1926.

Վ. Վրեժյան, Լայպի կիկլոպսյան անբլոկները, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 1, 1926.

Վ. Վրեժյան, Մարտիկայի կիկլոպսյան անբլոկները, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 3, 1926.

Վ. Վրեժյան, Սեպուղի անբլոկների կիկլոպսյան անբլոկները, Երևան, 1925.

Վ. Վրեժյանյան, Արևադարձային Ֆոսֆոր Հայաստանում, Արևաստանական Հայաստանի պատմ. պատմ. Նստեր, Տաս. 1, 1926.

Վ. Վրեժյանյան, Լայպի կիկլոպսյան կիկլոպսյան մասին, 2002 ՎՊ Տեղեկագիր (Տաս. գիտ.), № 5, 1967.

Վ. Վրեժյանյան, Բ. Քանյան, Երեզնի գյուղի գրեթե բոլոր պարսեպոստային երկեր, «Մոսկ. Գիտությունների Գրականություն», 1925.

Վ. Վրեժյանյան, Լայպի կիկլոպսյան կիրճային կիկլոպսյան անբլոկները, Պատմա-բանասիրական Նստեր, № 2 (22), Երևան, 1925.

Վ. Վրեժյան, Կիրճի անբլոկների պատմության մասին, Արևաստանական Նստեր, դիր Բ, 1924.

Կ. Կանգույան, Լճի Հայաստանի կիրճային, Տաս. 1—2, Երևան, 1923.

Կ. Կանգույան, Հայաստանի պեղումների շրջանի պատմության մասին, Երևան, 1923.

Ալեքսև Կ. Պ., Итоги изучения палеонтологической Кавказа, Историко-филологический журнал, № 2, 1963.

Առևան Գ. Ա. Палеонтологический материал из погребения с Ляваном, Историко-филологический журнал, № 3, 1965.

Առևանյան Կ. Գ., Краинология древнего и современного населения Кавказа, Тбилиси, 1961.

Արևան Բ. Պ., Маргаросова А. А. Археология Армении за годы советской власти, СА, 4, 1967.

Բրուկ Բ. Վ. Черепя железного века из Севастского района Армении, Русский антропологический журнал, М.—Л., 1929, т. 17, вып. 3—4.

Վրեժյան, Предметы древности в хранилище Общества любителей кавказской археологии, Тифлис, 1872.

Գեղեցիկյան Գ. Փ., Խոլմ Նախ-գործի մոտ Տալարին, Մոսկովյան Ինստիտուտի տարին ԱՊ Գրք., ՍՍՄ Կ. Դեկաշինվա, том II, Тбилиси, 1952.

Գուսյան Տ. Է., К истории древней металлургии железа в Армении, № 3, 1964.

Եսայան Տ. Ա., Военное дело и оружие в древней Армении, Ереван, 1967.

Եսայան Տ. Ա., Из истории колесного транспорта древней Армении, № 3, 1960.

Եսայան Տ. Ա., Шапкин А. Н., Археологические находки в Зашугуре, СА, № 3, М., 1962.

Եսայան Տ. Ա., Оружие и военное дело в древней Армении, автореферат, Ереван.

Եսայան Տ. Ա. Погребение № 14 асхлбурского могильника, Патамбанасранкан алдес № 1, стр. 221—223.

Կառավարյան Կ. Ա., По Закавказью, МАК, вып. VI, М., 1894.

Կեսևան Ա. Ա., Из истории металлургии меди на Кавказе, Изв. ГАНИМ, 120, 1933.

Կեսևան Ա. Ա., К хронологии «Большого кубинского кургана», Советская археология, XII, М.—Л., 1950.

Կլավադյան Կ. Ա., Проблемы истории допалеолитических обществ, ГАНИМ, № 9—10, 1934.

Կարաпетян Յ. Դ., Семейная община и патриархия у армян, автореферат, Тбилиси, 1967.

Կարաпетян Յ. Դ., Криво-родственная группа «Ал» у армян, Ереван, 1960.

Կարաпетян Յ. Դ., Армянская семейная община, Ереван, 1958.

Կարաпетян Յ. Դ., Маргаросова А. А. Жизнь большой семьи. Историко-филологический журнал, № 2, 1968 г.

Կարաпетян Լ. Լ., История гонимого производства древней Армении, автореферат, Ереван, 1966.

Կրդյան Բ. Ա., Археологические раскопки в Трелетти, Тбилиси, 1941.

Կումարова Կ. Խ., Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, М.—Л., 1957.

Կումարова Կ. Խ., Археологические раскопки 1954 г. в окрестностях сел Ходжаки, МАИ СССР, № 67, М.—Л., 1962.

Մարգարосով Կ. Ա., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

Մարգարосով Կ. Ա., Древнее поселение и могильник около Леннакана, вып. 12, КСНИМ, М., 1953.

Մարգարосով Կ. Ա., Город Тейбанин, Ереван, 1961.

Մարգարосով Կ. Ա., Идолы Кариз-бура, Историко-филологический журнал, № 2, 1958.

Մարգարосով Կ. Ա., О древнем поселении около Леннакана, Изв. АН Арм. ССР, № 10, 1952.

Մարգարосով Կ. Ա., Լաչաղյան Դ. Տ., Ковпакские находки из могильника Тажик, Изв. АН АрмСР, № 11, 12, 1950. Ереван.

Մեղանյան Տ. Կ., Суфоссыльные лопатки доинных эпохений о. Севан, Труды Ер. гос. ун-та, 1959.

Մեղանյան Տ. Կ., Медаль плавных отложений о. Севан, Изв. АН АрмСР, серия биол. наук, № 4, 1959.

Մեղանյան Տ. Կ., Крупиный роговый слиток из поселения Шенгавит и погребений эпохи бронзы Ляван, Изв. АН АрмСР, № 3, том XVIII, 1965.

Մեղանյան Տ. Կ., К вопросу о систематическом положении свинца из погребений Ляван, Биолог. журн. АН АрмСР, 1967, № 11.

Մեղանյան Տ. Կ., К исследованию позолоченных животных из доурартского культурных слоев Тейбанин, Изв. АН АрмСР, 1964.

Մեղանյան Տ. Կ., Палеофауна эпохи бронзы на территории Армении, автореферат, Ереван, 1965.

Մեղանյան Ի. Ի., Краткие сведения о работе археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Закавказье, Изв. ГАНИМ, 1, 1, 1926.

Մեղանյան Ի. Ի., Циклопические сооружения на Закавказье, Изв. ГАНИМ, т. XIII, вып. IV—VII, 1922.

Մելքոնյան Կ. Ա., Авалян С. М., К вопросу о сырцовых кирпичах и системе плавки на Мешапуре, Изв. АН АрмСР, серия науки о земле, XVII, № 6, 1964.

Մելքոնյան Կ. Ա., Авалян С. М., Eine ruzh o Meshapure (горнозаводское сооружение), Изв. АН АрмСР, XVII, № 5, 1964 (серия науки о земле).

Մութազյան Յ. Կ., Проблемы международного символизма во истории геологии, Ереван, 1967, стр. 59—66.

Մուսխачյան Ա. Օ., Раскопки курганов на побережье оз. Севан, СА, № 2, 1957.

Մուսխачյան Ա. Օ., Древние повоки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, № 2, 1960.

Մուսխачյան Ա. Օ., Находки предметов бронзового века в сел. Толор, КСНИМ, вып. 54, 1954.

Մուսխачյան Ա. Օ., О раскопках могильников у сел. Голван, КСНИМ, вып. XVI 1952.

Մուսխачյան Ա. Օ., Ляванские курганы, КСИА, вып. 85, 1961.

Մանանդյան Բ. Ա., Деревянные повоки из раскопок у сел. Ляван, Труды Гос. Ист. музея, № 5, 1959.

Մուրтаզյան Բ. Ե., Археология Закавказья, Л., 1926.

Մուրтаզյան Բ. Ե., Развитие скотоводства в древнем Закавказье, СА, XXIII, М.—Л., 1955.

Մուրтаզյան Բ. Ե., Гозлян Л. Դ., Крепости Армении доурартского времени, Проблемы истории мат. культуры, № 3—6, 1938.

Քեսևան Յ., Извлечение из отчета Э. Քեսևան о раскопках, произведенных им в Елизаветпольской губернии, ОАК, 1897.

Քեսևան Յ., Раскопки в Елизаветпольской губ. ОАК, 1898.

Քեսևան Յ., Раскопки в Джалаванском уезде, ОАК, 1897.

Տորոսյան Բ. Տ., Древние впады города Тейбанин, Изв. АН АрмСР, № 5, Ереван, 1951.

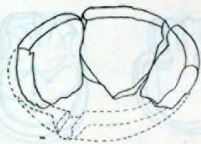
Տորոսյան Բ. Տ., Следы древнейшего поселения у Кармири-бура, СА, № 2, 1958, стр. 151 и с.

- Спицын А. А.*, Некоторые закавказские могильники, Изв. Арх. кон. инст. 29, М., 1925.
- Тавадзе Ф. и Сакарелидзе Т.*, Бронзы древней Грузии, Тбилиси, 1950.
- Хачатрян Г. С.*, Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963.
- Хачатрян Г. С.*, Орудия труда эпохи поздней бронзы..., Труды Гос. музея Армении, т. 5, Ереван, 1959.
- Хачатрян Г. С.*, Комплекс бронзовых предметов из сел. Вартакар, Изв. АН АрмССР, № 3, 1961.
- Филимонов Г. Д.*, Закавказские древности, Вестник древнерусского общества, № 1—3, М., 1895.
- Шлеес В. В.*, Урартские крепости и проблемы их изучения, автореферат М., 1954.
- Яковлевская И. Б.*, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, № 1, 1956.

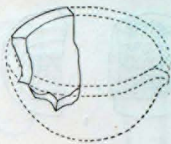
- Friedrich Barrens* Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien, Berlin, 1885.
- R. R. Bunac*, Crania Armenica, M., 1927.
- E. Chantre*, Recherches Anthropologique dans le Caucase, t. I—II, Paris, 1885—1886.
- Cl. Chantre*, Stratigraphie compare'e de l'Asie Occidentale, Oxford, 1948.
- I. de Morgan*, La prehistoire Orientale, III, Paris, 1927.
- I. de Morgan*, Mission scientifique au Caucase, I.—1898.
- Sf. Przeworski*, Die Metallindustrie Anatolien in der Zeit von 1500—1700, Leiden, 1939.
- P. S. Uvarova*, Museum Caucasicum, V, Tiflis, 1902.
- A. Zakharov*, Etudes sur l'archeologie de l'Asie Mineure et du Caucase, Revue Hittite et asiatique Paris, 1931.

С У Л С У Ч Ы Т Р
Т А Б Л И Ц Ы
Т А В Л Е

TABLE
LATIN
SHRPL

1

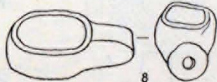
2

3

4

8

9

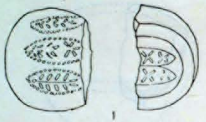
5

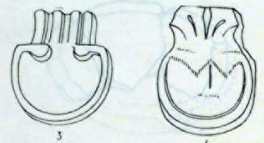
6

7

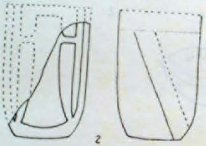

1

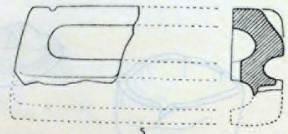

3

4

2

5

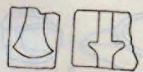
6

7

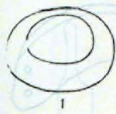
8

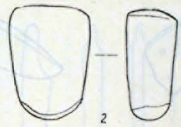
9

10

1

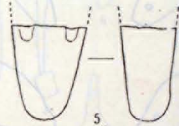
2

3

4

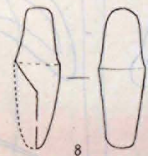
5

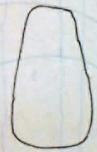
6

7

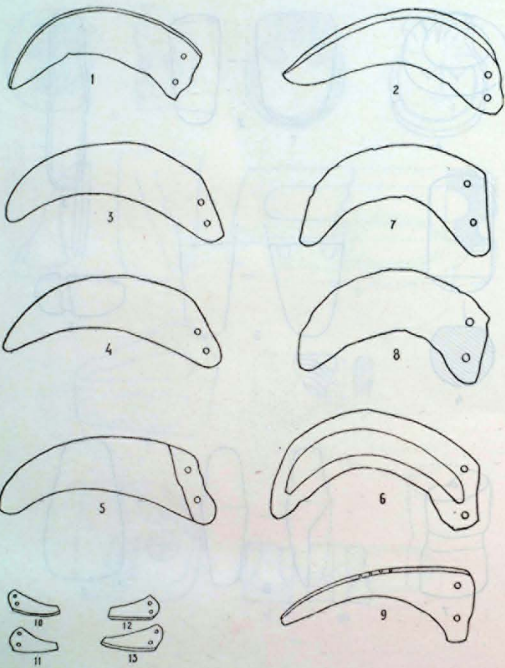

8

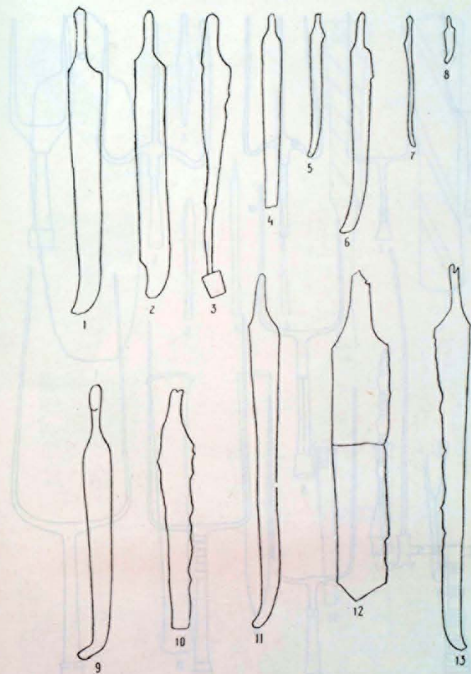

9

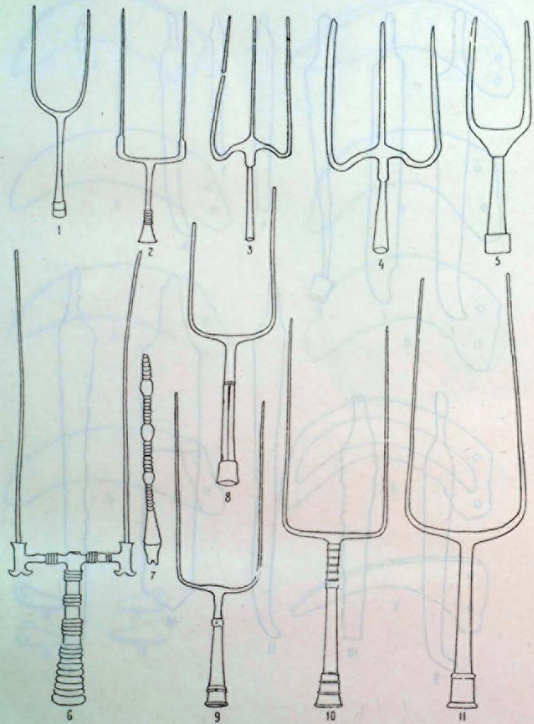
IV

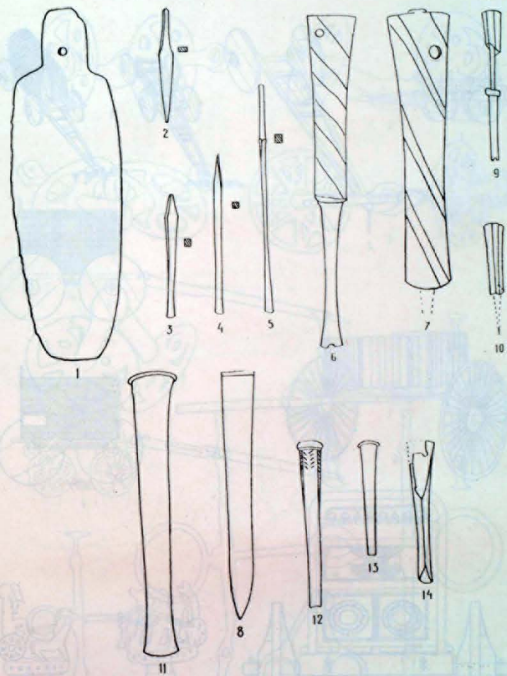
V

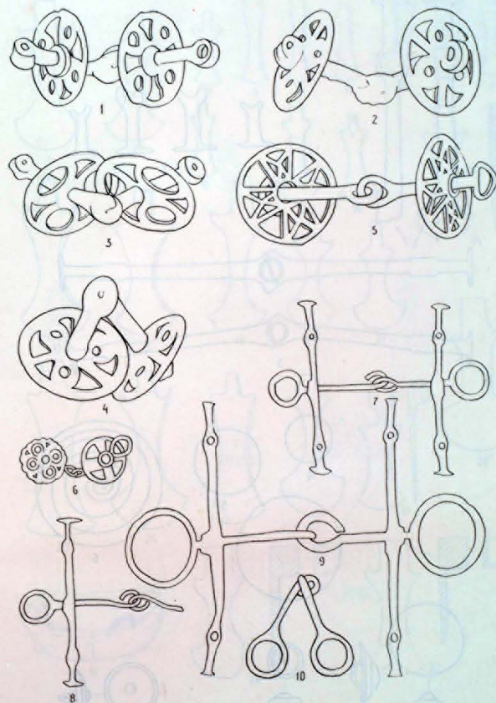
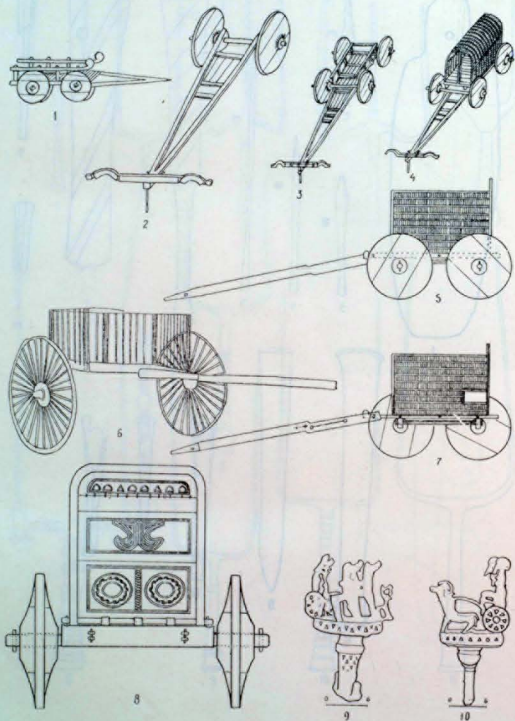

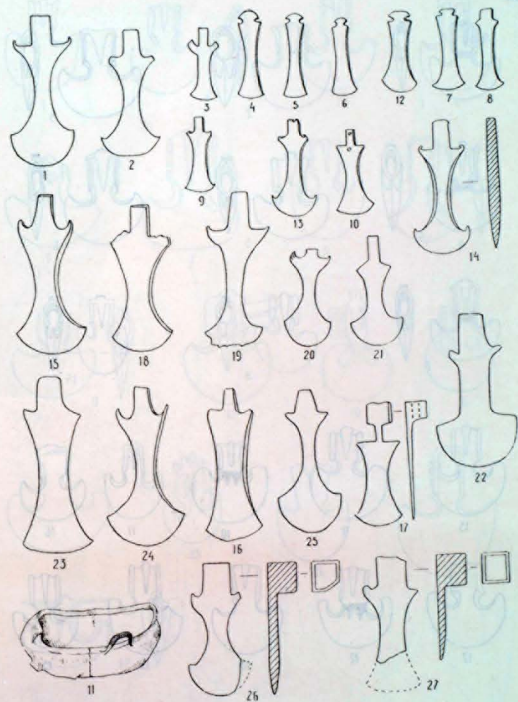
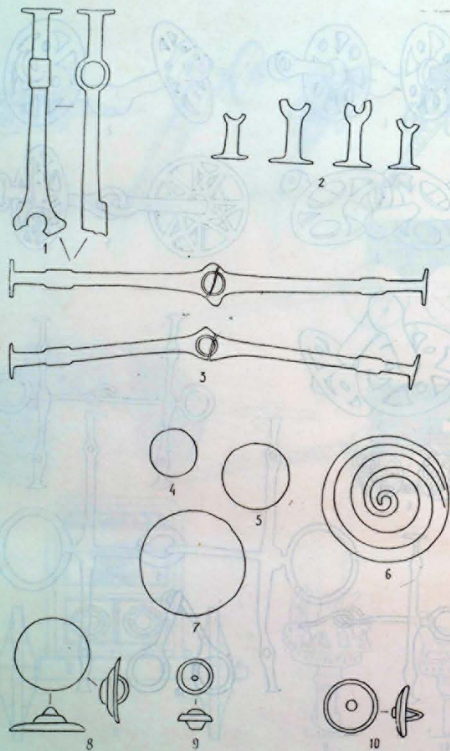
VI

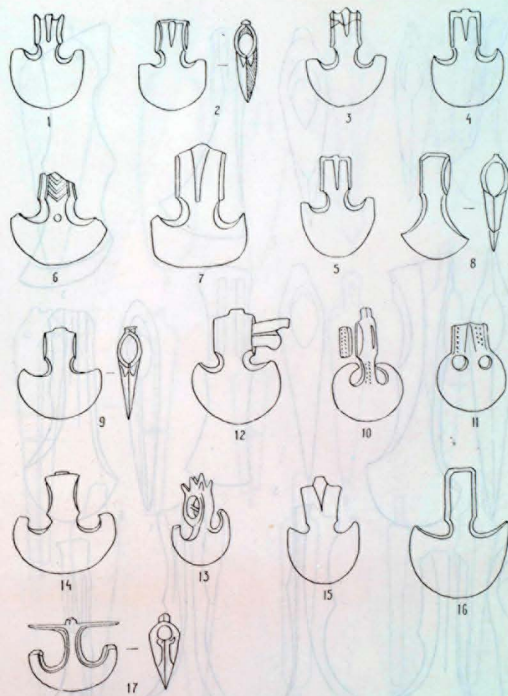
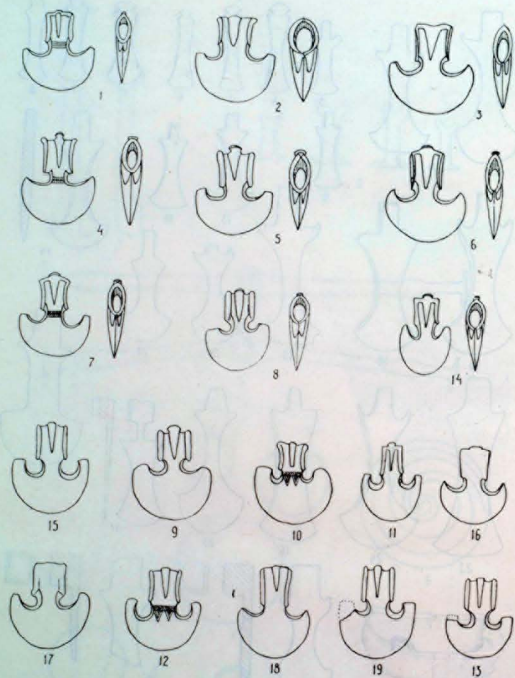

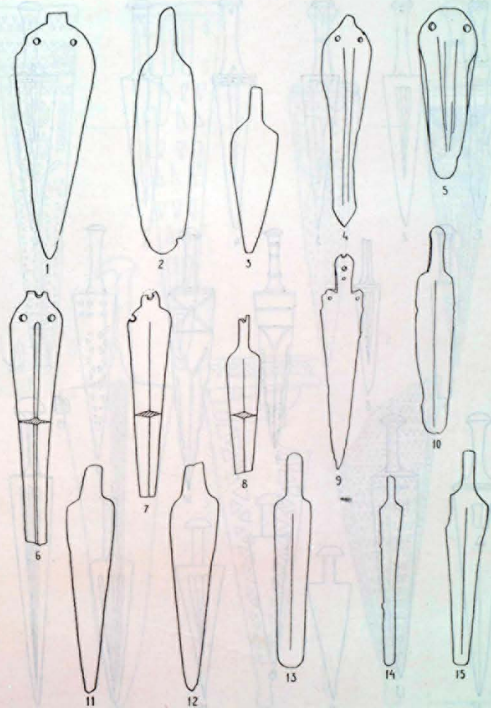
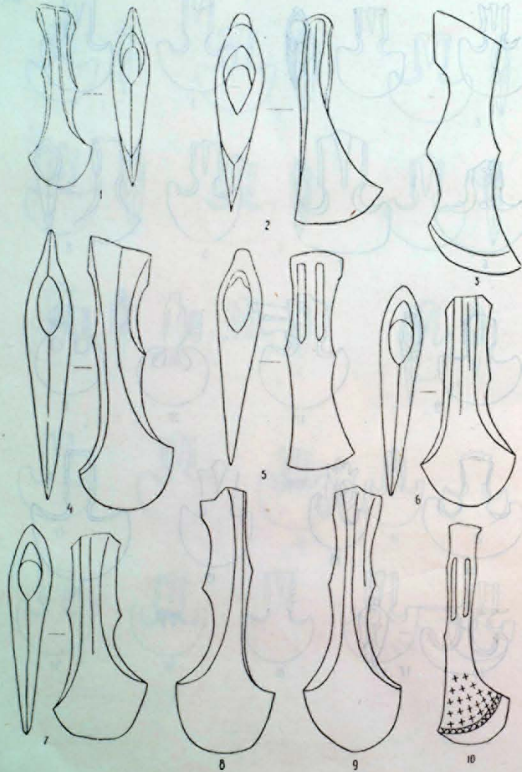
VII

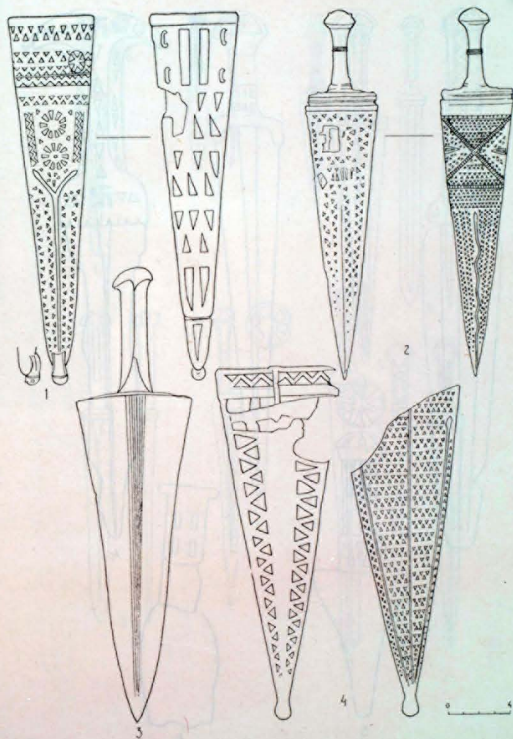
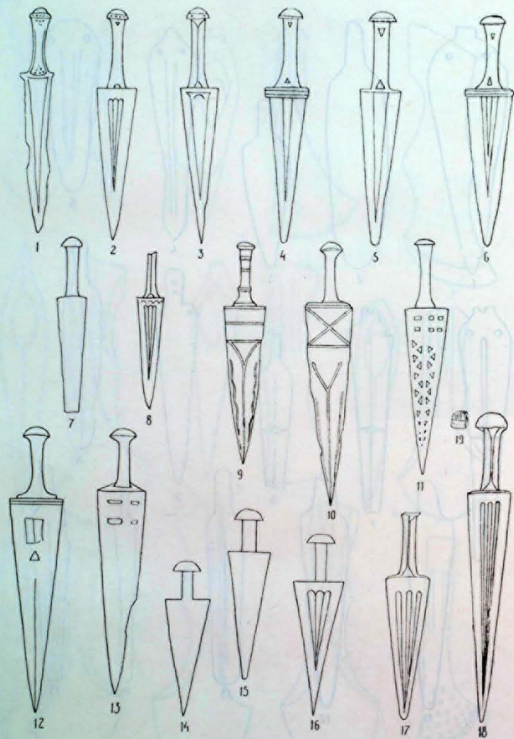

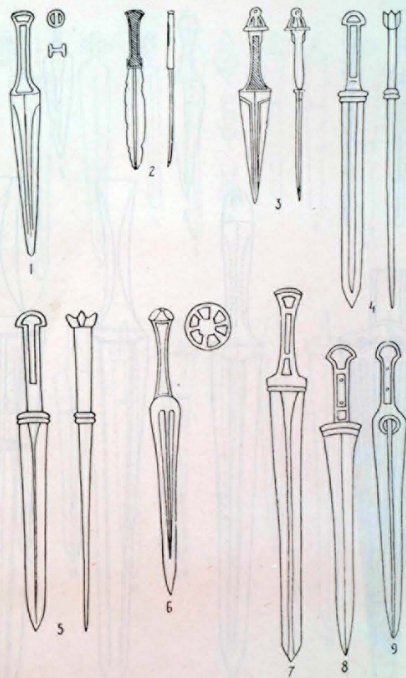
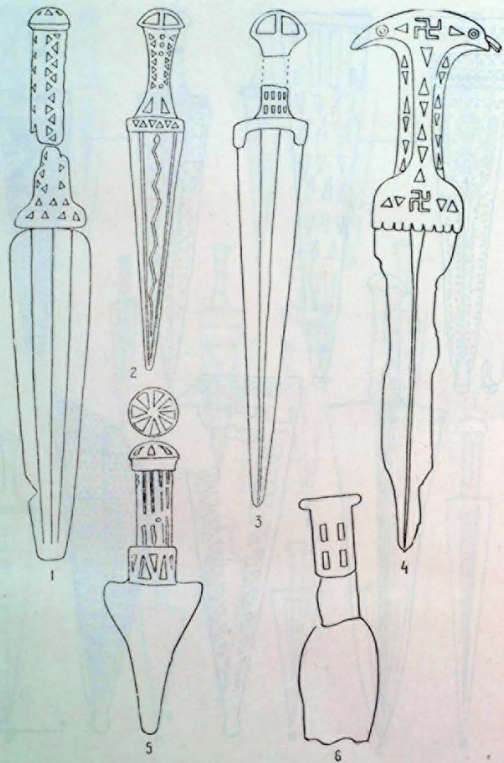

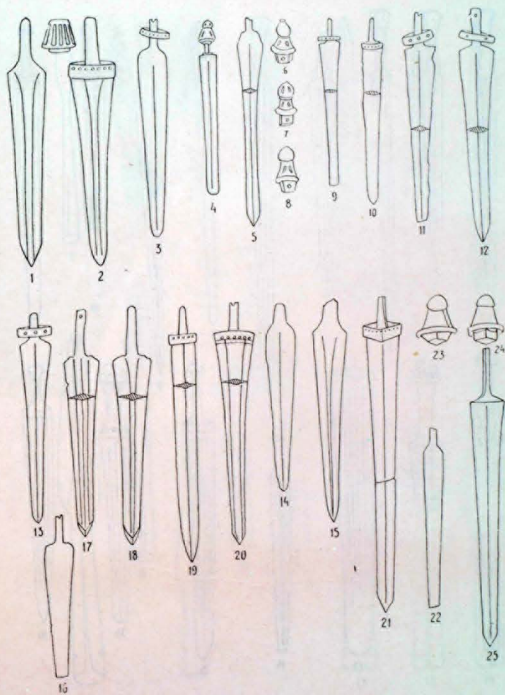
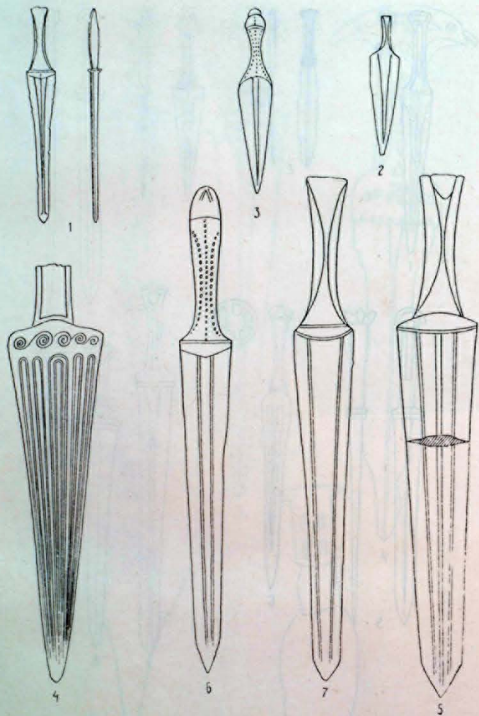

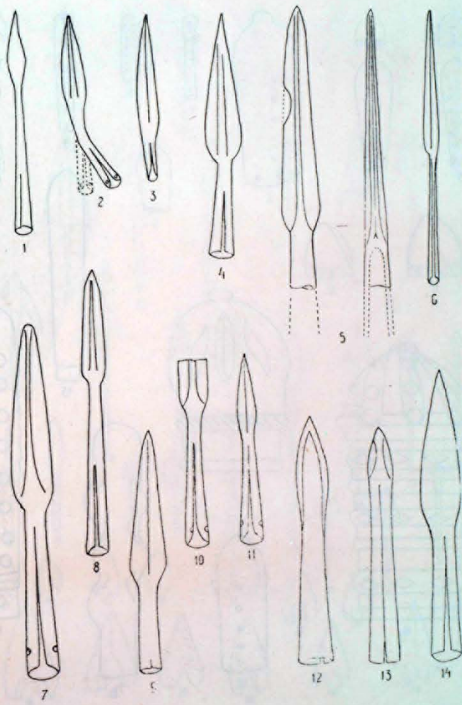
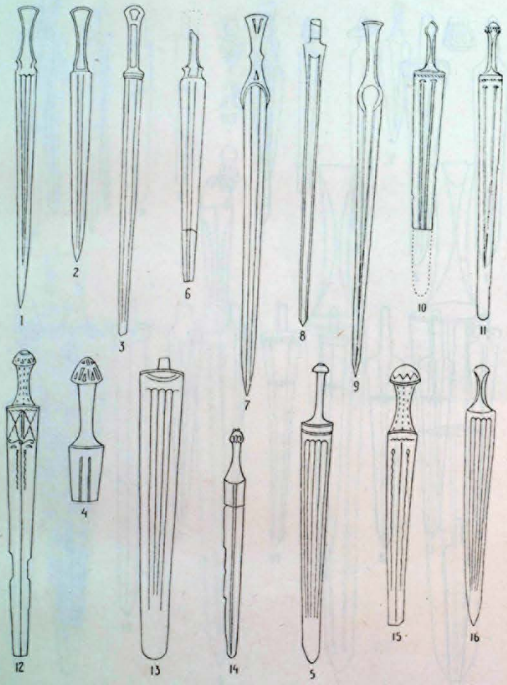

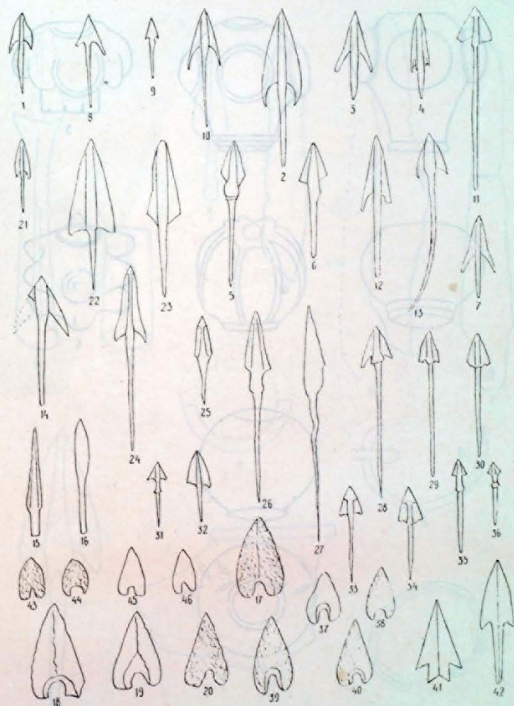
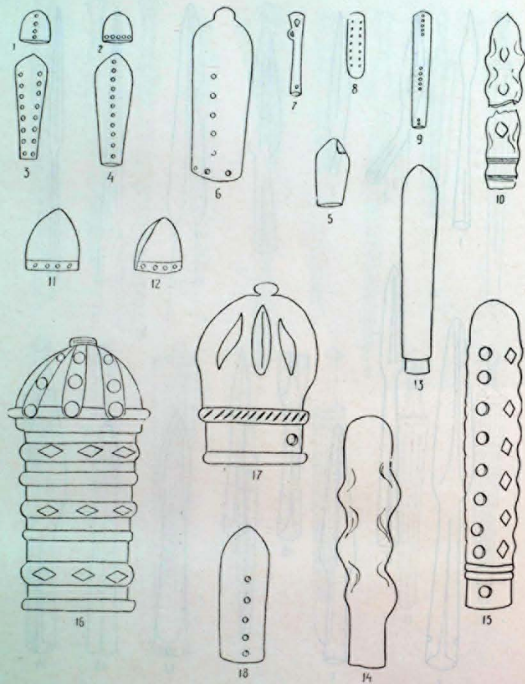

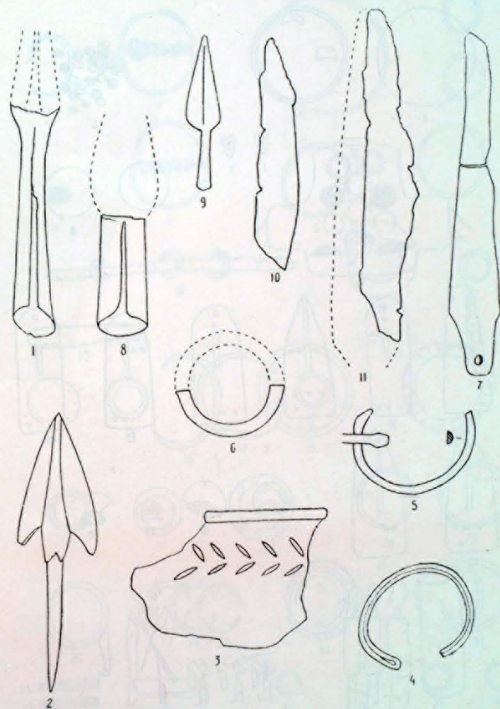
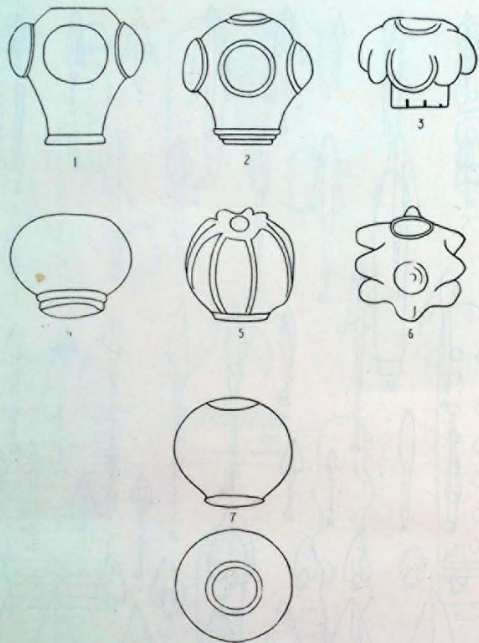

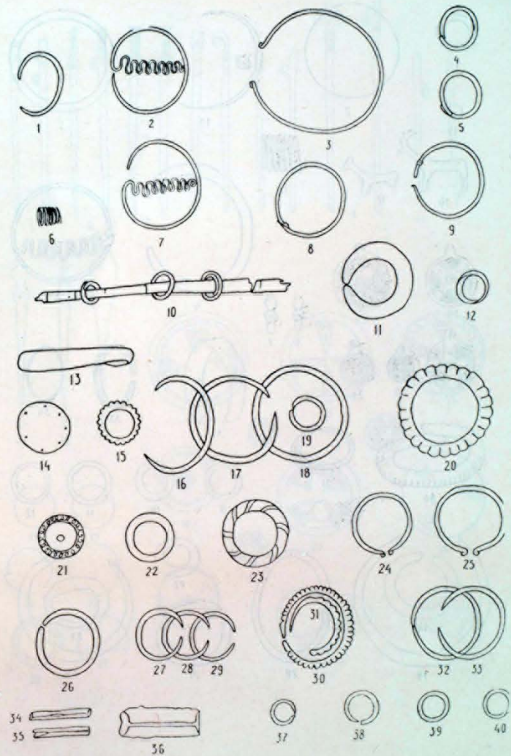
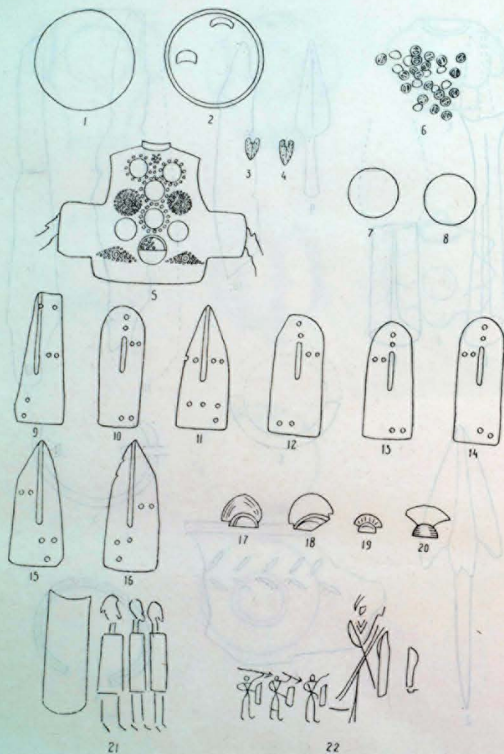

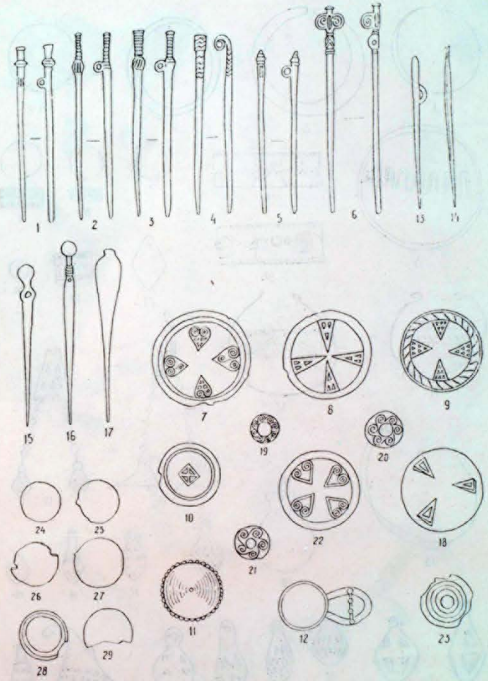
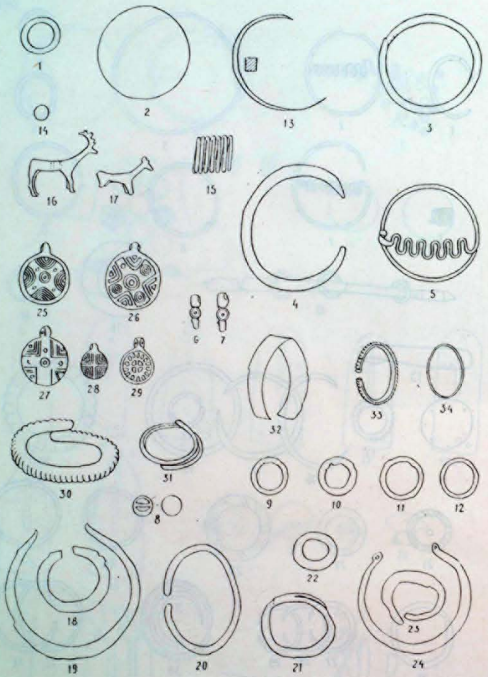

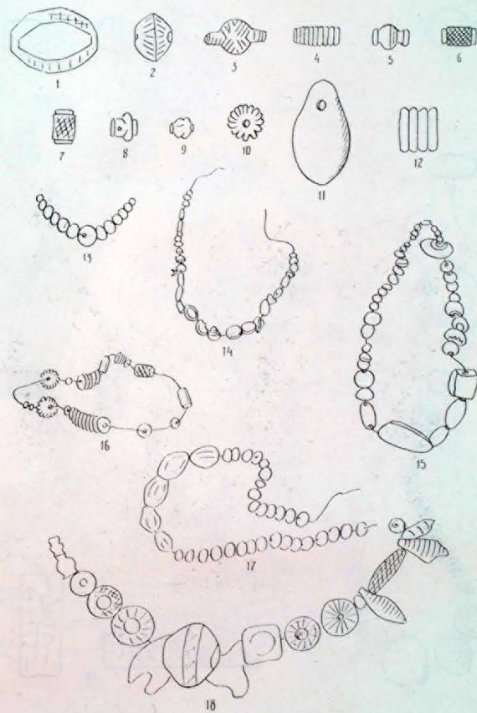
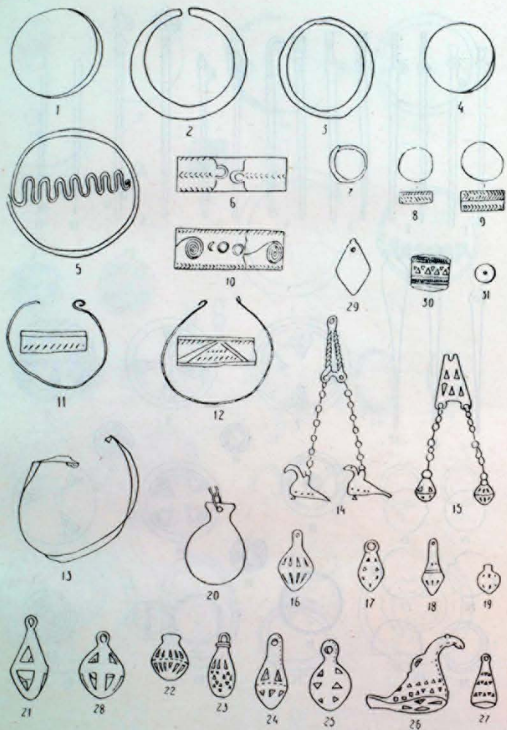

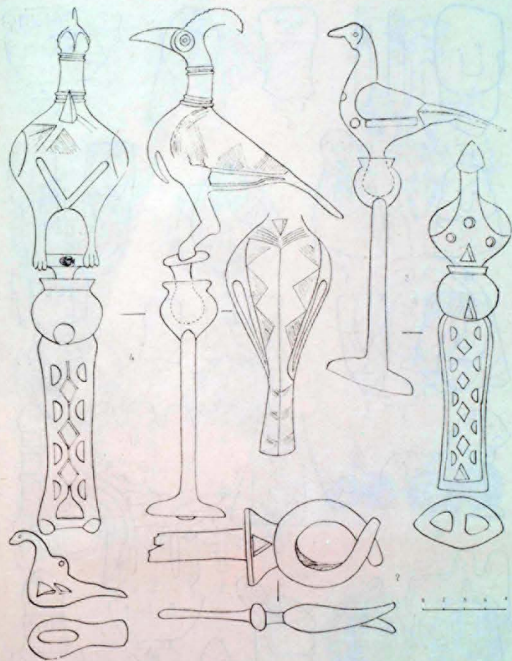
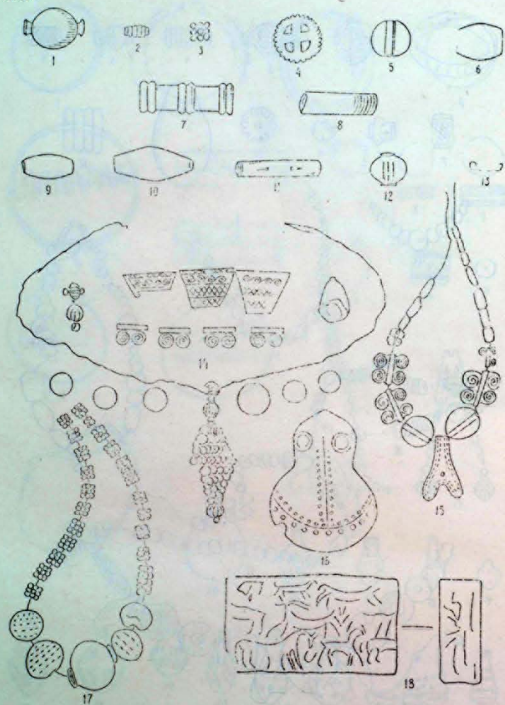

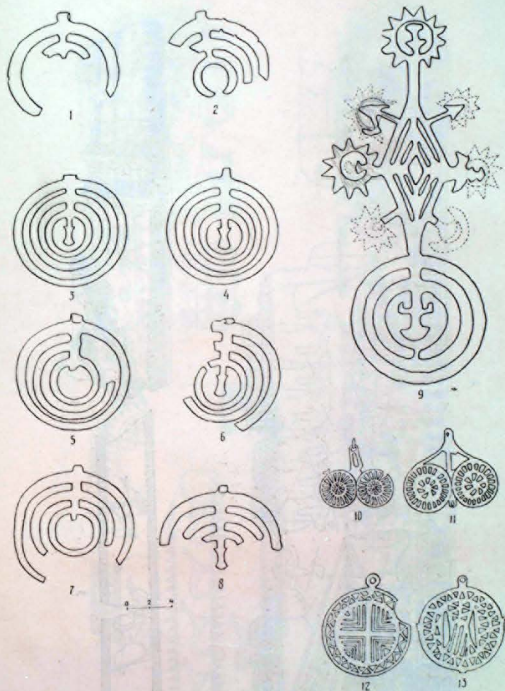

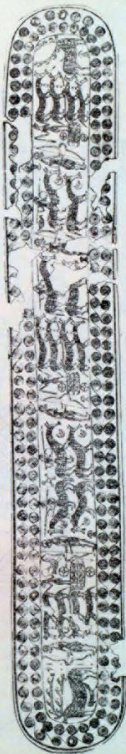
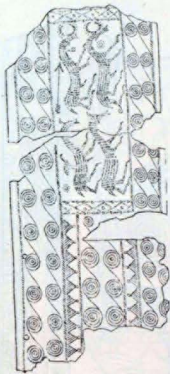
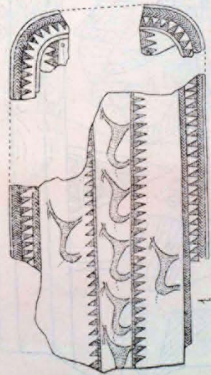
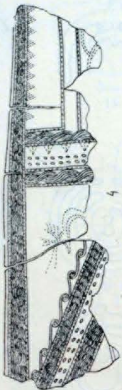
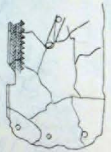

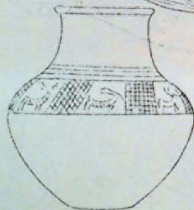
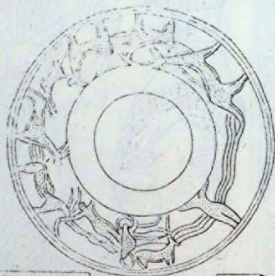
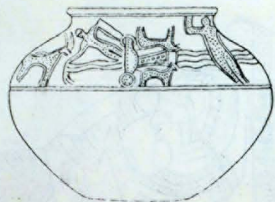

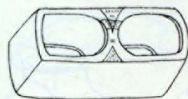

3

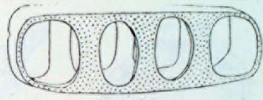

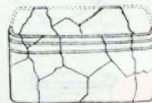
2

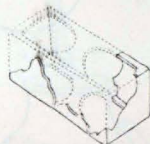
1

2

12

13

3

4

14

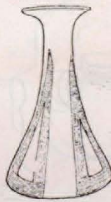
15

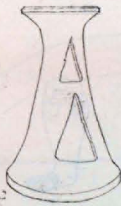
5

6

9

11

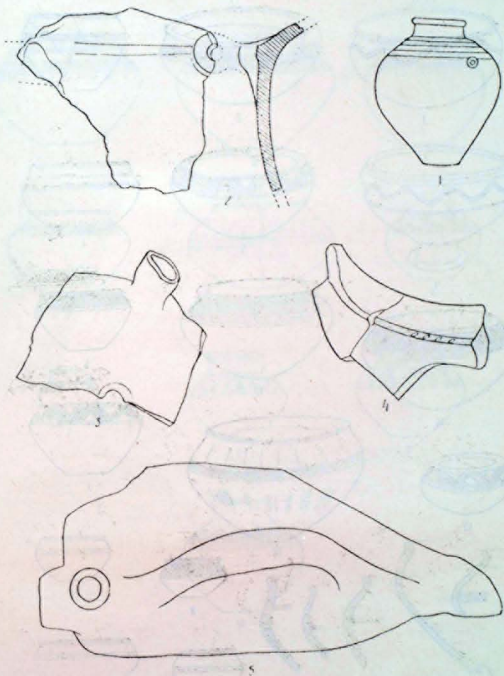
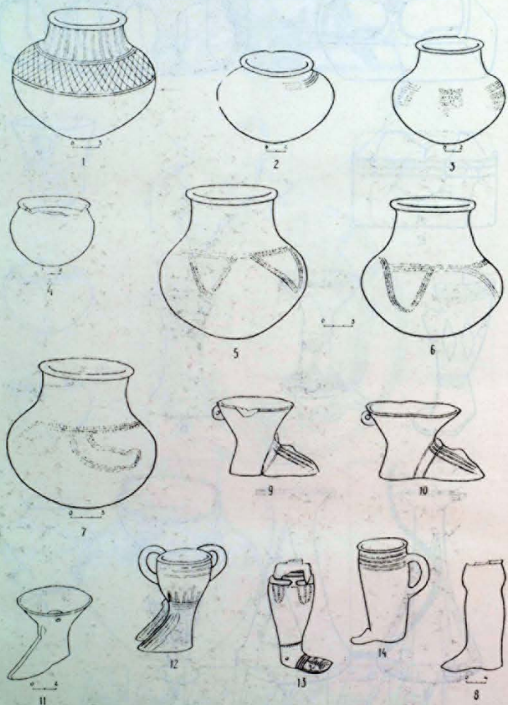
7

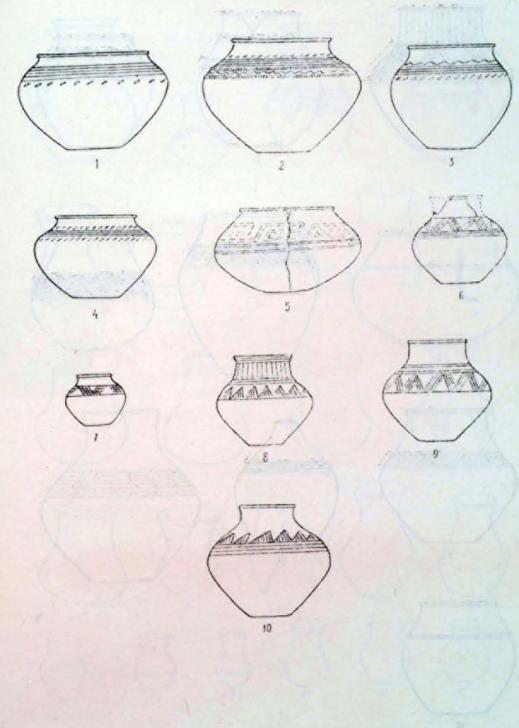
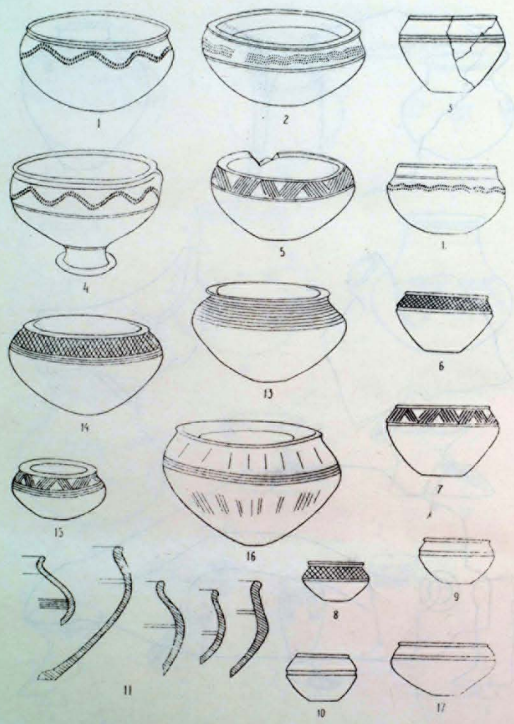

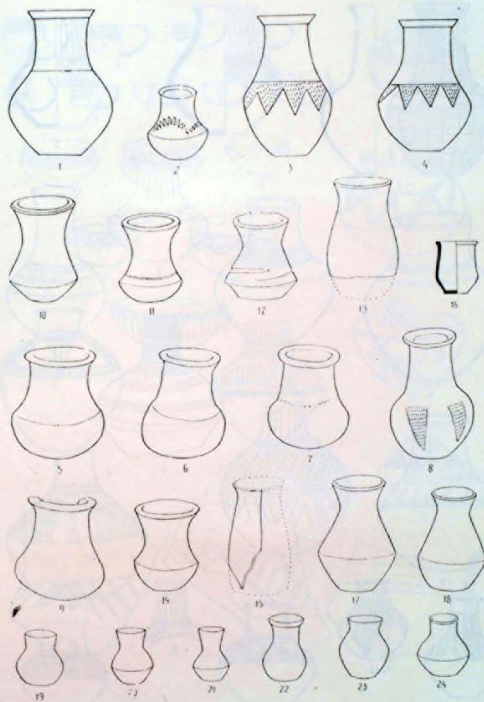
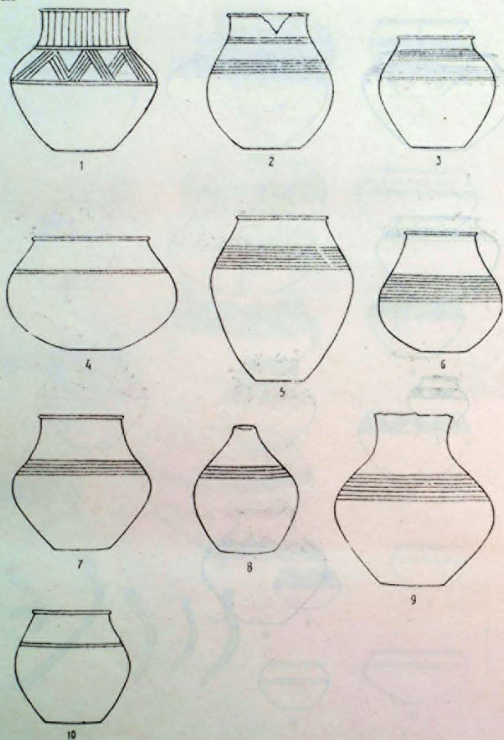
11

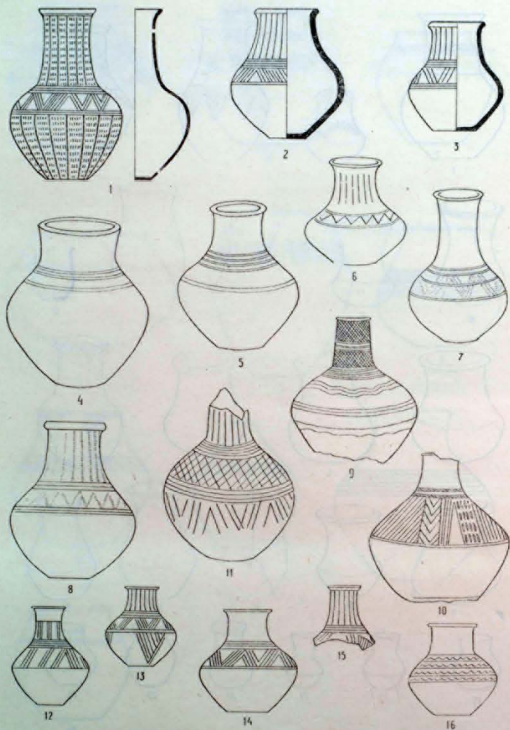

8

1

2

3

4

6

7

9

5

8

10

1

3

4

5

2

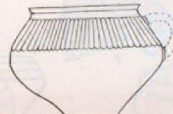
6

7

12

8

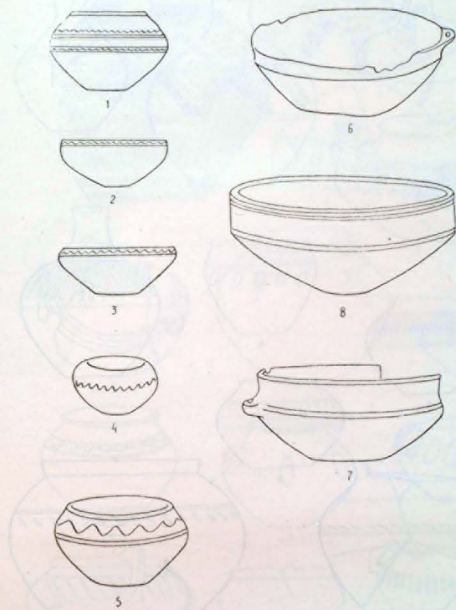
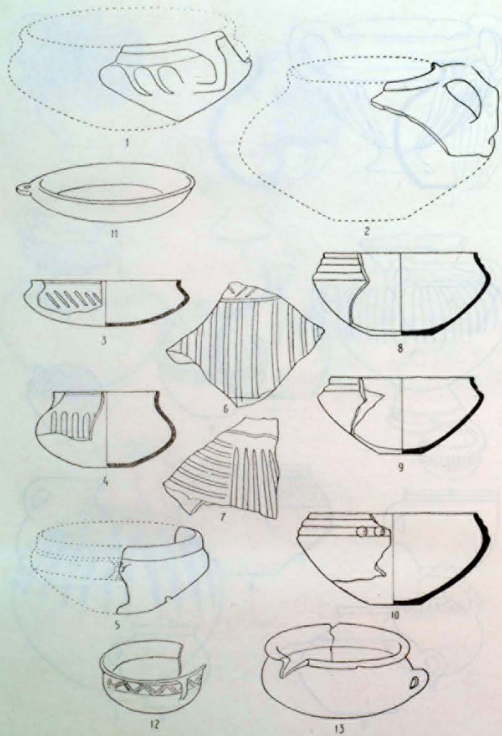
9

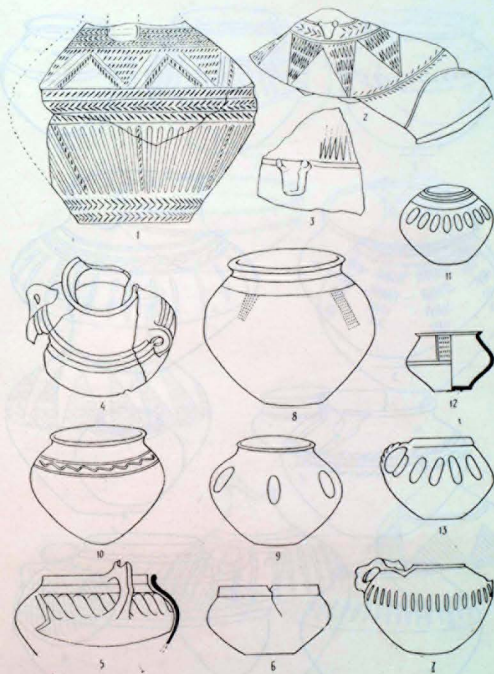
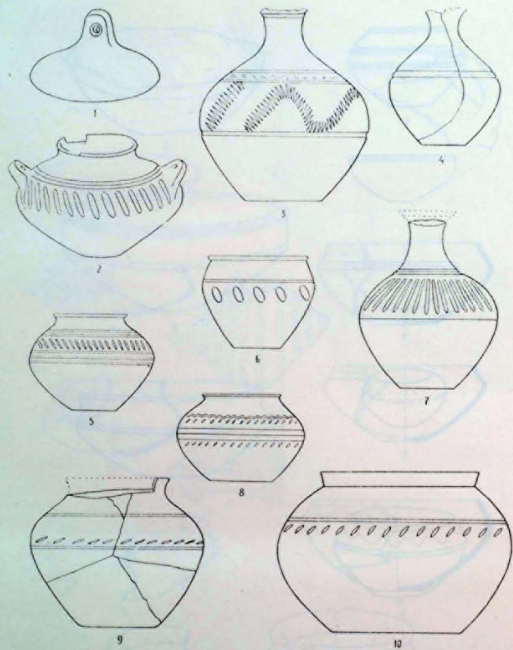

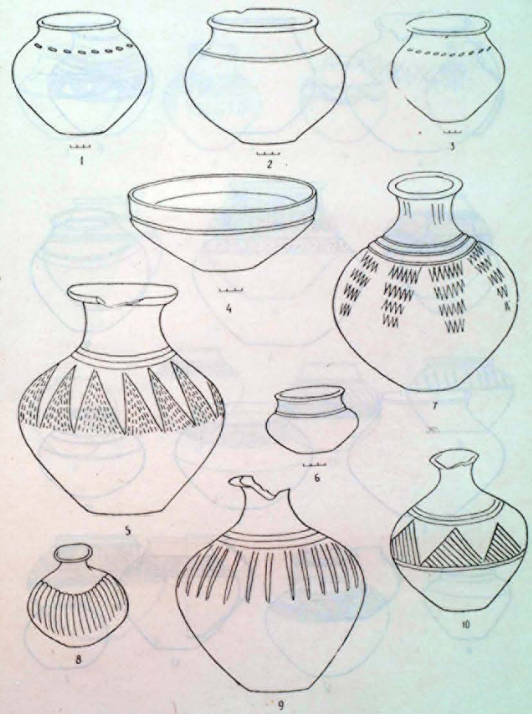
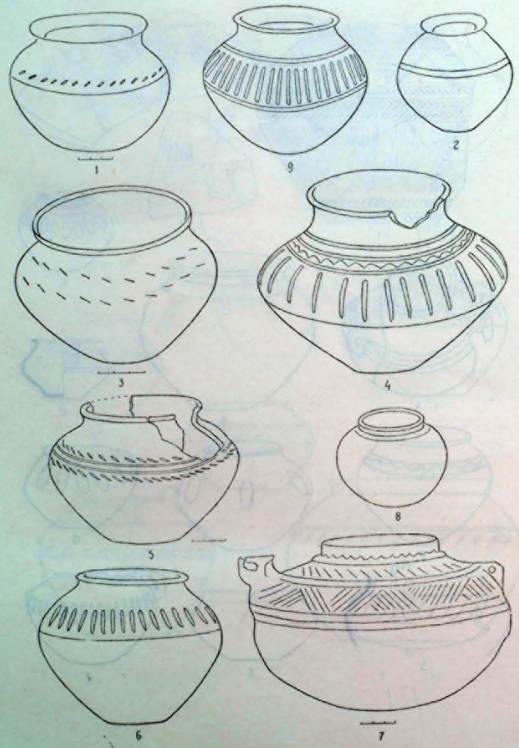
11

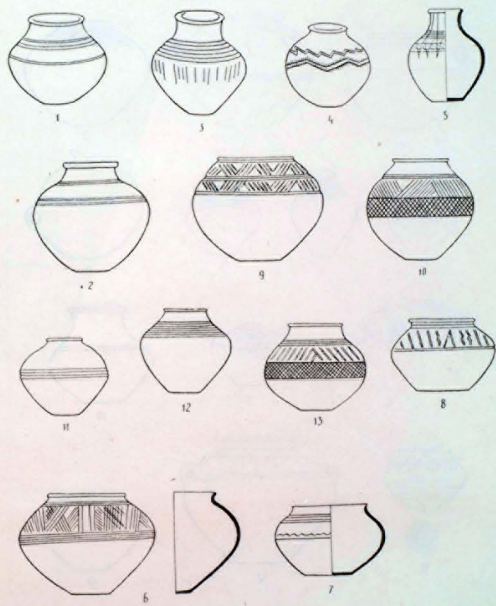
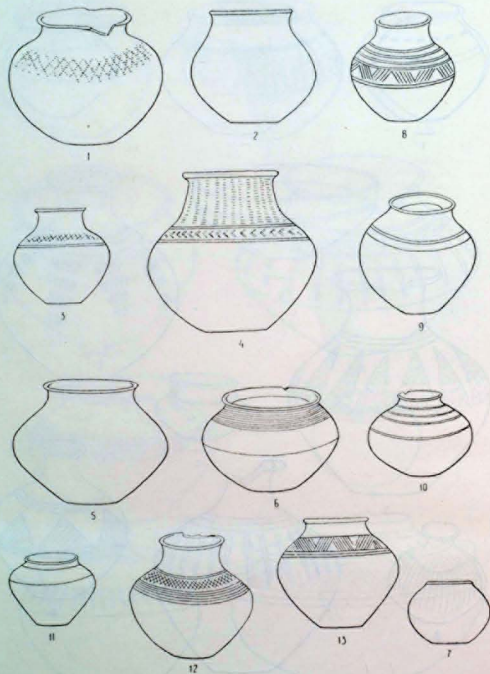

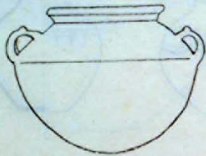
10

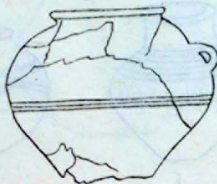

1

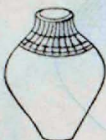
2

3

4

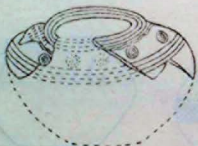
5

6

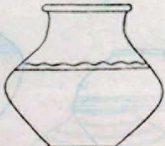
7

8

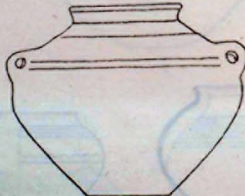
9

10

11

12

13

ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ (XIII-X вв. до н.э.) И НАЧАЛЬНЫХ ЭТАПОВ ОСВОЕНИЯ ЖЕЛЕЗА

X в.				
XI в.				
XIII-XII вв.				

- I. 7 Կարճը-ըլուր, 8, 9 Երթիկ
 II. 1 Կեղևուց, 2 Մեծամուր, 3 Լեհնական, 4-7 Կարճը ըլուր, 9, 10 Մախանաթ-Քափա, 11 Մեծամուր
 III. 1-9 Կարճը ըլուր
 IV. 1 Քաշման, 2-5 Քաղարարի, 6 Լեհնական, 7-13 Քաթնա
 V. 1 Երթիկ, 2 Քաղարար, 3 Մախան, 4-6 Տարուր, 7 Կեղևուց, 8 Լեհնական, 9 Որոտ (Կեղևուց, Հարաուսակ), 10 Քարիկ, 11 Քաշի, 12 Քաղարար, 13 Կառնուր
 VI. 1 Լեհնական, 2 Կերտականի Քանդարան, 3, 4 Լեռնի, 5 Մախանաթ-Քափա, 6 Քաղարար, 7 Կերտական, 8 Աղանան, 9 ՊՊ-ի Փանդե, 10 Վարդարար, 11 Կառնուր
 VII. 1-5 Երթիկ, 6-8 Կառնուր, 9 Տարուր, 10, 11 Կերտական, 12 Լեռնի, 13 Վարդարար, 14 Քաթնա
 VIII. 1 Աղանան, 2-10 Լեռնի
 IX. 1-4 Լեռնի, 5 Քաղարար, 6 Երթիկ, 7, 8 Կերտական, 9 Կառնուր, 10 Լեհնական
 X. 1-3 Լեհնականի Քանդարան, 4-7 Կառնուր, 8, 9 Կերտական, 10 Վարդարար
 XI. 1, 2 Լեհնական, 3 Լեռնի, 4-11 Կեղևուց, 12 Խեռնի, 13 Վարդարար, 14 Թեթիկ (Փոփոզարար), 15-17 Կերտական, 18 Երթիկ, 19 Լեռն, 20 Քանդարար, 21, 22 Աղարարի, 23 Քաթնա, 24, 25 Քաղարար, 26, 27 Լեհնական
 XII. 1-7 Կեղևուց, 8-13 Աղարարի, 14 Քաղարարի, 15 Կերտական, 16 Լեհնական, 17 Լուրան, 18 Ինչան, 19 Քաղարարի
 XIII. 1 Խեռնի, 2 Վարդարար, 3 Կերտական, 4, 5 Քաղարար, 6, 7 Քաթնա, 8-11 Երթիկ, 12, 13 Լեռնի, 14 Կառնուր, 15 Մեխնա-Մեխն, 16 Քանդարար, 17 Ինչան
 XIV. 1, 2 Փարսար, 4 Լեհնական, 9-10 Փարս Անու 6 Քրան
 XV. 1 Թեթիկ, 2, 3 Երթիկ, 4 Կերտական, 5-5 Լեհնական, 9-10 Ինչան, 11, 12 Կառնուր, 13-15 Փարսարի
 XVI. 1-3 Երթիկ, 4 Կառնուր, 7 Ինչան, 8 Կառնական, 9-12 Լեռնի, 14, 15 Լեհնականի Քանդարան, 16 Կառնուր ըլնան, 17 Քաշման, 18, 19 Քարիկ
 XVII. 1 Նոր Քաղարարի զամա, 2 Լեռնի, 3, 4 Կերտականի Քանդարան
 XVIII. 1 Փարսարի, 2 Վաղարար, 3 Նոր Քաղարարի զամա, 4 Վաղարար, 5 Երթիկ, 6 Լեռնի
 XIX. 1 Կառնուր, 2 Խեթիկն Լեհնականի Քանդարան, 3 Վափան, 4 Նոր Քաղարար, 5 Երթիկն Աղանան, 6 Կառնուր, 7-9 Կառնական Քաթնա

- XX. 1, 2 Ինչան, 3 Թեթիկն լուր, 4, 5 Կաղարար, 6 Կառնուր, 7 Թեթիկ
 XXI. 1, 2 Կառնուր, 3 Կերտական, 4 Կեղևուց, 5-8 Քաթնա, 9, 10 Կառնուր, 11-16 Լեհնական, 17, 18 Թեթիկ (Քափա-Չարար), 19 Կեղևուց, 20 Վարդարար, 21-23 Տարուր
 XXII. 1, 2 Երթիկ, 3-5 Կառնուր, 6 Քաթնա, 7 Լեռնի, 8 Թեթիկ, 9 Լեռնի, 10 Կառնական, 11 Կերտական, 12 Խեռնի, 13 Լեհնական, 14 Թեթիկ լուր, 15 Կառնուր, 16 Կաղարար
 XXIII. 1 Լեռնի, 2, 3 Լեհնական, 4, 5 Կարճը-ըլուր, 6 Թեթիկ լուր, 7 Կառնական, 8 Քաթնա, 9 Փաթնակ, 10, 11 Քարիկ, 12, 13 Կառնուր, 14 Ինչան (Երթիկը ըլնան)
 XXIV. 1-3 Կերտականի Քանդարան, 4 Քարիկ, 5, 6 Վարդարար, 9 Խեռնի, 10 Լեռն, 11, 12 Լեհնական, 13-15 Քաղարար, 16, 17 Վաղարար, 18 Կառնուր
 XXV. 1-7 Լեհնական, 8, 9 Կառնուր, 10 Քաղարար, 11-20 Կառնուր, Աղանան, 22, 23 Կամա, 24 Կերտական, 25-27 Վարդարար, 28-30 Տարուր, 32-42 Երթիկ, 43-44 Կաղարար, 45, 46 Լեռնի
 XXVI. 1 Երթիկ, 2 Լեռնի, 3 Աղանան, 4 Քարիկ, 5 Կառնուր, 6 Կամա, 7 Կերտական
 XXVII. 1-7 Կարճը-ըլուր, 8 Կառնուր, 9 Թեթիկ լուր, 10, 11 Խեռնի
 XXVIII. 1-3 Կաղարար, 4 Կեղևուց, 5-10 Քաղարար (ՊՊ), 11-20 Լեռնի, 21 Երթիկ, 22 Կառնական
 XXIX. 1-8 Ինչան, 10-12 Խեռնի, 13-19 Քաթնա, 20-23 Կառնուր, 24, 25 Թեթիկ լուր, 26-40, Կառնուր
 XXX. 1-12 Փարսարի, 13 Կերտական, 14, 15 Քարիկ, 16-24 Լեռն, 25-31 Թեթիկ լուր, 32-44 Կ. Աղանան
 XXXI. 1-12 Երթիկ, 13, 14 Ինչան, 15 Կեղևուց, 16-18 Թեթիկ լուր, 19 Կաղարար, 20, 21 Կարճը-ըլուր, 22 Քարիկ, 23 Փարսարի, 24-29 Լեռն
 XXXII. 1-19 Երթիկ, 20-27 Թեթիկ լուր, 28 Կարճը-ըլուր
 XXXIII. 1-12 Երթիկ, 13 Փարսարի, 14 Խեռնի, 15 Քաթնա, 16, 17 Կեղևուց, 18 Կառնուր
 XXXIV. 1-12 Երթիկ, 14 Տարուր, 15-17 Լեռնի, 18 Կառնուր
 XXXV. 1-4 Կառնուր (Կ. Քաղարար ըլնան)
 XXXVI. 1 Կերտական, 2, 3 Խեռնուր, 4-15 Կարճը-ըլուր, 16, 17 Կեղևուց, 18 Կառնական, 19 Կառնական (Ինչան Լուր), 20 Քանդարար, 21 Քարիկ Քանդարան, 22 Կեղևուց

- XXXVII. 1, 2 Վարդարաց, 3-8 Տոլոր, 9-13 Սեանի շրջան:
- XXXVIII. 1 Սահփանդան, 2 Ոսնակ, 3 Քաջիտ, 4 Հաղպատ:
- XXXIX. 1 Ննորայան, 2 Հաղպատ, 3 Սանահին:
- XL. 1 Պաշտիշ:
- XLI. Պաշտիշ:
- XLII. 1 Գրիգորյան, 2 Արթիկ:
- XLIII. 1-11 Լճաշեն, 12, 13 Կարմիր-բլուր, 14, 15 Երևան:
- XLIV. 1-8 Լճաշեն, 9-11 Քաջարան, 12 Գաղիթ-Քեկ, 13, 14 Լցեն:
- XLV. 1 Ռեզկին լազեր, 2-5 Կարմիր-բլուր:
- XLVI. 1-11 Գեղարատ, 12 Քաղաքենց, 13-16 Լճաշեն, 17 Երևան:
- XLVII. 1-5 Նորասուս, 6-10 Երևան:
- XLVIII. 1-10 Նորասուս:
- XLIX. 1-9 Լճաշեն, 10-15 Կարմիր-բլուր, 16 Կիրոփականի թանգարան, 17, 18 Քաջարան, 19-24 Քաջիտ:

- L. 1-3 Արթիկ, 4-5 Մեծավոր, 6-8 Քաղաքենց, 9, 10 Լենինական, 11 Գեղարատ, 12-16 Երևան:
- LI. 1-9 Գաղաթեն, 10-20 Պարանոց, 21-25 Կարմիր-բլուր:
- LII. 1-3 Պաշտիշ, 4, 5 Վարդարաց, 6-7 Արմախի, 8-10 Գաղիթ-Քեկ:
- LIII. 1, 2 Լենինական, 3 Լցեն, 4, 5 Գաղիթ-Քեկ, 6, 7 Տոլոր, 8 Կարմիր-բլուր, 9-12 Ռեզկին լազեր:
- LIV. 1-10 Կարմիր-բլուր, 11 Լցեն, 12 Գաղիթ-Քեկ, Քաջարան:
- LV. 1-3 Երևան, 4-5 Ռեզկին լազեր, 6-7 Կարմիր-բլուր, 8 Մեծավոր:
- LVI. 1-10 Կարմիր-բլուր:
- LVII. 1-7 Կարմիր-բլուր, 8-10 Մեծավոր, 11-13 Կիրոփականի թանգարան:
- LVIII. 1-7 Կարմիր-բլուր, 8 Լցեն, 9 Մեծավոր:
- LIX. 1-10 Կարմիր-բլուր:
- LX. 1-7 Քաղաքենց, 8-12 Գեղարատ:
- LXI. 1, 2 Աղափտատան, 3, 4 Լճաշեն, 5-8 Արթիկ, 9-13 Գեղարատ:
- LXII. 1-9 Ռեզկին լազեր, 10-13 Երևան:

СПИСОК ТАБЛИЦ

- I. 1—7 Кармир-блур, 8, 9 Артик.
- II. 1 Араган, 2 Мецамор, 3 Ленинкак, 4—7 Кармир-блур, 8, 9 Дини, 10, 11 Муханат-тапа, 12 Зейна.
- III. 1—9 Кармир-блур
- IV. 1 Джуджелан, 2—5 Хаштарак, 6 Ленинкак, 7—13 Западная Армения.
- V. 1 Айриванк, 2 Баязет, 3 Мухан, 4—6 Толоур, 7 Аднаман, 8 Ленинкак, 9 Орду, 10 Джархеч, 11 Шуши, 12 Балдукая, 13 Арчадзор.
- VI. 1 Ленинкак, 2, 7 Кироваканский музей, 3, 4 Лчашен, 5 Муханат-тапа, 6 Балдукая, 8 Аднаман, 9 Гос. исторический музей Армении, 10 Вардакар, 11 Арчадзор.
- VII. 1—5 Артик, 6—8 Арчадзор, 9 Толоур, 10, 11 Кировакан, 12 Лчашен, 13 Вардакар, 14 Такна, 15 Шуши, 16 Балдукая, 17 Ленинкак.
- VIII. 1 Аднаман, 2—10 Лчашен.
- IX. 1—4 Лчашен, 5 Баязет, 6 Артик, 7, 8 Кировакан, 9 Арчадзор, 10 Ленинкак.
- X. 1—3 Эчмиадзинский музей, 4—7 Арчадзор, 8, 9 Кировакан, 10 Вардакар.
- XI. 1—2 Ленинкак, 3 Лчашен, 4—11 Ахтала, 12 Ворнак, 13 Вардакар, 14 Аревик (Тапа-Долак), 15—17 Кировакан, 18 Артик, 19 Лисм, 20 Зангезур, 21, 22 Алаверди, 23 Такна, 24, 25 Баязет, 26, 27 Эчмиадзин.
- XII. 1—7 Ахтала, 8—13 Алаверди, 14 Хаштарак, 15 Кировакан, 16 Ленинкак, 17 Лорут, 18 Иджеван, 19 Тайчарух.
- XIII. 1 Ворнак, 2 Вардакар, 3 Кировакан, 4, 5 Хаштарак, 6, 7 Такна, 8—11 Артик, 12, 13 Лчашен, 14 Арчадзор, 15 Мехсешик, 16 Зангезур, 17 Иджеван.
- XIV. 1, 2 Паракар, 4 Ленинкак, 3—10 Малая Азия и Иран.
- XV. 1 Бжни, 2, 3 Артик, 4 Кировакан, 5—8 Ленинкак, 9, 10 Зейна, 11, 12 Западная Армения, 13—15 Тазакент.
- XVI. 1—5 Артик, 6 Норатус, 7 Дилижан, 8 Случайная находка, 9—13 Лчашен, 14, 15 Эчмиадзинский музей, 16 Котайкский район, 17 Дауджелан, 18, 19 Джархеч.
- XVII. 1 Нор-Баязет, 2 Лчашен, 3, 4 Кироваканский музей.
- XVIII. 1 Тазакент, 2 Гумтоган, 3 Нор-Баязет, 4 Папанино, 5 Артик, 6 Лчашен.
- XIX. 1 Норатус, 2 Б. Эчмиадзинский музей, 3 Кафан, 4 Нор-Баязет, 5 Нижний Аднаман, 6 Хртапоц, 7—9 Русский Тавши
- XX. 1, 2 Дилижан, 3 Редкин Лагерь, 4, 5 Папанино, 6 Арчадзор, 7 Бжни.
- XXI. 1, 2 Норатус, 3 Кировакан, 4 Аднаман, 5—8 Такна, 9, 10 Арчадзор, 11—16 Ленинкак, 17, 18 Аревик (Тапа-Долак), 19 Антехаког, 20 Вардакар, 21—25 Толоур.
- XXII. 1, 2 Артик, 3—5 Арчадзор, 6 Таши, 7 Лчашен, 8 Зенджирин, 9 Лчашен, 10 случайная находка, 11 Кировакан, 12 Ворнак, 13 Ленинкак, 14 Редкин Лагерь, 15 Хаштарак, 16 Головино.
- XXIII. 1 Лчашен, 2, 3 Ленинкак, 4, 5 Кармир-блур, 6 Редкин Лагерь, 7 Папанино, 8 Такна, 9 Памбак, 10, 11 Джархеч, 12, 13 Арчадзор, 14 Чичвакан.
- XXIV. 1—5 Кироваканский музей, 6 Джархеч, 7, 8 Вардакар, 9 Ворнак, 10 Лиен, 11, 12 Ленинкак, 13—15 Балдукая, 16, 17 Казган, 18 Арчадзор.
- XXV. 1—7 Ленинкак, 8, 9 Арчадзор, 10 Балдукая, 11—20 Норатус, 21 Аднаман, 22, 23 Нор-Баязет, 24 Кировакан, 25—27 Вардакар, 28—36 Толоур, 37—42 Артик, 43, 44 Головино, 45, 46 Лчашен.
- XXVI. 1 Артик, 2 Лчашен, 3 Аднаман, 4 Джархеч, 5 Асхадзор, 6 Нор-Баязет, 7 Кировакан.
- XXVII. 1—7 Кармир-блур, 8 Норатус, 9 Редкин Лагерь, 10, 11 Ворнак.
- XXVIII. 1—5 Головино, 6—8 Дилижан, 9—16 Нор-Баязет, 17—20 Лчашен, 21 Артик, 22 Степанован.
- XXIX. 1—9 Дилижан, 10—12 Ворнак, 13—19 Такна, 20—23 Арчадзор, 24—25 Редкин Лагерь, 26—40 Норатус.
- XXX. 1—12 Тазакент, 13 Кировакан, 14, 15 Джархеч, 16—24 Лиен, 25—31 Редкин Лагерь, 32—34 Н. Аднаман.
- XXXI. 1—12 Артик, 13, 14 Мецамор (Зейна), 15 Гехарот, 16—18 Редкин Лагерь, 19 Головино, 20, 21 Кармир-блур, 22 Джархеч, 23 Тазакент, 24—29 Лиен.
- XXXII. 1—19 Артик, 20—27 Редкин Лагерь, 28 Кармир-блур.
- XXXIII. 1—12 Артик, 13 Тазакент, 14 Ворнак, 15 Такна, 16, 17 Гехарот, 18 Арчадзор.
- XXXIV. 1—13 Артик, 14 Толоур, 15—17 Лчашен, 18 Арчадзор.
- XXXV. 1—4 Анарат (Н р-Баязетский район).
- XXXVI. 1 Кировакан, 2, 3 Мецамор, 4—15 Кармир-блур, 16, 17 Агдажа-кала, 18 Яйджан, 19 Лусакег, 20 Зангезур, 21 Горисский музей, 22 Зваргюц.

XXXVII. 1, 2 Вардакор, 3-8 Тохорс, 9-13 Побережье
о. Севан.
XXXVIII. 1 Степанян, 2 Ворнак, 3 Тахта, 4 Ахнат.
XXXIX. 1 Емшакан, 2 Ахнат, 3 Синап.
XL. Ходжаки.
XLI. Ходжаки.
XLII. 1 Динжаки, 2 Артак.
XLIII. 1-11 Лашен, 12, 13 Кармир-блур, 14, 15
Ереван.
XLIV. 1-8 Лашен, 9-11 Каджаран, 12 Дашта-Бек,
13, 14 Лисен.
XLV. 1 Редин Лагерь, 2-5 Кармир-блур.
XLVI. 1-11 Гехарот, 12 Ташкенд, 13-16 Лашен, 17
Ереван.
XLVII. 1-5 Норатус, 6-10 Ереван.
XLVIII. 1-10 Норатус.
XLIX. 1-9 Лашен, 10-15 Кармир-блур, 16 Кирова-
кан, 17, 18 Каджаран, 19-24 Тахта.
L. 1-3 Артак, 4-5 Меладор, 6-8 Ташкенд, 9,
10 Лешанан, 11 Гехарот, 12-16 Ереван.

LI. 1-9 Головино, 10-20 Хортанон, 21-25 Кар-
мир-блур.
LII. 1-3 Арцахдор, 4, 5 Вардакор, 6, 7 Ахмак,
8-10 Дашта-Бек.
LIII. 1, 2 Лешанан, 3 Лисен, 4, 5 Дашта-Бек, 6, 7
Тохорс, 8 Кармир-блур, 9-12 Редин Лагерь.
LIV. 1-10 Кармир-блур, 11 Лисен, 12 Дашта-Бек, 13
Каджаран.
LV. 1-3 Ереван, 4, 5 Редин Лагерь, 6, 7 Кармир-
блур, 8 Меладор.
LVI. 1-10 Кармир-блур.
LVII. 1-7 Кармир-блур, 8-10 Меладор, 11-13 Ки-
рованкский музей.
LVIII. 1-7 Кармир-блур, 8 Лисен, 9 Меладор.
LIX. 1-7 Ташкенд, 8-12 Гехарот.
LXI. 1, 2 Агавакут, 3, 4 Лашен, 1-8 Артак, 9-
13 Гехарот.
LXII. 1-9 Редин Лагерь, 10-13 Ереван.

I. 1-7 Karmir Bloor, 8, 9 Artik
II. 1 Khannor, 2 Metsamor 3 Leninakan, 4-7 Kar-
mir Bloor, 9, 10 Mookhannat-Tapa, 11 Metsa-
mor
III. 1-9 Karmir Bloor
IV. Juchevan, 2-5 Khashtarak, 6 Leninakan, 7-13
Takta
V. 1 Ayivank, 2 Bayazet, 3 Mookhan, 4-6 Tolors
7 Adiaman, 8 Leninakan, 9 Vornak, 10 Jarkhech
11 Shooshy, 12 Ballu Kays, 13 Aradjador
VI. 1 Leninakan, 2 The Museum of Kirovakan, 3, 4
Lechashen, 5 Mookhannat-Tapa, 6 Ballu-Ka-
ya, 7 Kirovakan, 8 Adiaman, 9 The museum
of Erevan, 10 Vardakar 11 Aradjador
VII. 1-5 Artik, 6-8 Aradjador, 9 Tolors, 11 Ki-
rovakan, 12 Lechashen, 13 Vardakar
VIII. 1 Adiaman, 2-10 Lechashen
IX. 1-4 Lechashen, 5 Bayazet, 6 Artik, 7, 8 Ki-
rovakan, 9 Aradjador, 10 Leninakan
X. 1-3 The museum of Echmiadzin, 4-7 Ara-
djador, 8, 9 Kirovakan, 10 Vardakar
XI. 1-2 Leninakan, 3 Lechashen, 4-11 Akhtala
12 Vornak, 13 Vardakar, 14 Azevik, 15-17 Ki-
rovakan, 18 Artik, 19 Lisen, 20 Zangacoor,
21, 22 Aivardi, 23 Takta, 24-25 Bayazet, 26,
27 Echmiadzin
XII. 1-7 Akhtala, 8-13 Aivardi, 14 Khashtarak,
15 Kirovakan, 16 Leninakan, 17 Lotri, 18 Ijje-
van, 19 Taicharookh
XIII. 1 Vornak, 2 Vardakar, 3 Kirovakan, 4, 5 Kha-
shtarak, 6, 7 Takta, 8-11 Artik, 12, 13 Lecha-
shen, 14 Aradjador, 15 Mekheho-Tsikho, 16,
Zangacoor, 17 Ijjevan
XIV. 1, 2 Vardakar, 3 Leninakan, 3-10 Asia Minor
and Iraq
XV. 1 Bloor, 2, 3 Artik, 4 Kirovakan, 5-8 Lenina-
kan, 9, 10 Metsamor, 11, 12 Anatolia, 13-15
Tasakend
XVI. 1-5 Artik, 6 Noratus, 7 Dilijan, 8 a sudden
discovery, 9-13 Lechashen, 14, 15 The mu-
seum of Echmiadzin, 16 The region of Kotlik,
17 Juchevan, 18, 19 Jarkhech
XVII. 1 The region of New Bayazet, 2 Lechashen,
3 the museum of Kirovakan
XVIII. 1 Tasakend, 2 Koshkogan, 3 The region of
New Bayazet, 4 Papanios, 5 Artik, 6 Lechashen
XIX. 1 Noratus, 2 the previous Museum of Echmiad-
zin, 3 Kafan, 4 New Bayazet, 5 Nerzin Adu-
man, 6 Khristois, 7-9 Russ'an Talish
XX. 1, 2 Dilijan, 3 Redkin Lager, 4, 5 Papanios,
6 Aradjador, 7 Blyay

LIST OF TABLES

XXI. 1, 2 Noratus, 3 Kirovakan, 4 Adiaman, 5-8
Takta, 9, 10 Aradjador, 11-16 Leninakan,
17, 18 Azevik, 19 Aogogehat, 20 Vartakar,
21-25 Tolors
XXII. 1, 2 Artik, 3-5 Aradjador, 6 Talin, 7 Lecha-
shen, 8 Zentjily, 9 Lechashen, 10 accidental
find, 11 Kirovakan, 12 Vornak, 13 Leninakan,
14 Redkin Lager, 15 Khashtarak, 16 Golovino
XXIII. 1 Lechashen, 2, 3 Leninakan, 4, 5 Karmir
Bloor, 6 Redkin Lager, 7 Papanios, 8 Takta,
9 Pambak, 10, 11 Jarkhech, 12, 13 Aradjador,
14 Chichvakon (the region of Noyemberyan)
XXIV. 1-5 Kirovakan, The Museum, 6 Jarkhech, 7, 8
Vardakar, 9 Vornak, 10 Lison, 11, 12 Lenina-
kan, 13-15 Ballukaya, 16, 17 Ghachaghian, 18
Aradjador
XXV. 1-7 Leninakan, 8, 9 Aradjador, 10 Ballukaya,
11-20 Noratus, 21 Adiaman, 22, 23 Kamo, 24
Kirovakan, 25-27 Vardakar, 28-36 Tolors,
37-42 Artik, 43, 44 Golovino, 45, 46 Lecha-
shen
XXVI. 1 Artik, 2 Lechashen, 3 Adiaman, 4 Jarkhech,
5 Askhadzor, 6 Kamo, 7 Kirovakan
XXVII. 1-7 Karmir-Bloor, 8 Noratus, 9 Redkin Lager,
10, 11 Vornak
XXVIII. 1-5 Golovino, 6-8 Dilijan, 9-16 Bayazet,
17-20 Lechashen, 21 Artik, 22 Stepanyan
XXIX. 1-9 Dilijan, 10-12 Vornak, 13-19 Takta,
20-23 Aradjador, 24, 25 Redkin Lager, 26-
40 Noratus
XXX. 1-12 Tasakend, 13 Kirovakan, 14, 15 Jarkhech,
16-24 Lisen, 25-31 Redkin Lager, 34-34 Adia-
man
XXXI. 1-12 Artik, 13, 14 Zeiva, 15 Guegharot, 16-
18 Redkin Lager, 19 Golovino, 20, 21 Karmir
Bloor, 22 Jarkhech, 23 Tasakend, 24-29 Lisen
XXXII. 1-19 Artik, 20-27 Redkin Lager, 28 Karmir
Bloor
XXXIII. 1-12 Artik, 13 Tasakend, 14 Vornak, 15 Takta
16, 17 Guegharot, 18 Aradjador
XXXIV. 1-13 Artik, 14 Tolors, 15-17 Lechashen, 18
Aradjador
XXXV. 1-4 Hataarat (The Region of N. Bayazet)
XXXVI. 1 Kirovakan, 2, 3 Metsamor, 4-15 Karmir-
Bloor, 16, 17 Aghcha-Kala, 18 Yary, the region
of Goris, 19 Loosaker (near Drin)
XXXVII. 1, 2 Vardakar, 3-8 Tolors, 9-13 The region
of Sevan
XXXVIII. 1 Stepanyan, 3 Vornak, 3 Takta, 4 Hakhpat
XXXIX. 1 Yemokavan, 2 Hakhpat, 3 Sanahin

- XI. 1 Khojaly
 XII. Khojaly
 XLII. 1 Dilijan, 2 Artik
 XLIII. 1—11 Lechashen, 12, 13 Karmir Bloor, 14, 15 Yerevan
 XLIV. 1—8 Lechashen, 9—11 Kajaran, 12 David Bek, 13—14 Ltsen
 XLV. 1 Redkin Laguer, 2—5 Karmir Bloor
 XLVI. 1—11 Guegharot, 12 Tazakend, 13—16 Lechashen, 17 Yerevan
 XLVII. 1—5 Noratus, 6—10 Yerevan
 XLVIII. 1—10 Noratus
 XLIX. 1—9 Lechashen, 10—15 Karmir Bloor, 16 Kirovakan, The Museum, 17, 18 Kajaran, 19—24 Takia
 L. 1—5 Artik, 4—5 Metsamor, 6—8 Tazakend, 9, 10 Leninakan, 11 Guegharot, 12—16 Yerevan
 LI. 1—9 Golovino, 10—20 Khrianotz, 21—25 Karmir Bloor

- LII. 1—3 Aradjadzor, 4, 5 Vardakar, 6, 7 Akhmkhy, 8—10 David-Bek
 LIII. 1, 2 Leninakan, 3 Ltsen, 4, 5 David Bek, 6, 7 Tolors, 8 Karmir Bloor, 9—11 Redkin Laguer
 LIV. 1—10 Karmir Bloor, 11 Ltsen, 12 David Bek, 13 Kajaran
 LV. 1—3 Yerevan, 4, 5 Redkin Laguer, 6, 7 Karmir Bloor, 8 Metsamor
 LVI. 1—10 Karmir Bloor
 LVII. 1—7 Karmir Bloor, 8—10 Metsamor, 11—13 Kirovakan, The museum
 LVIII. 1—7 Karmir Bloor, 8 Ltsen, 9 Metsamor
 LVIX. 1—10 Karmir Bloor
 LX. 1—7 Tazakend, 8—12 Guegharot
 LXI. 1, 2 Aghavnatun, 3, 4 Lechashen, 5—8 Artik, 9—13 Guegharot
 LXII. 1—9 Redkin Laguer, 10—13 Yerevan

ԲՈՎԱՆԳՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Է Ք Վ Յ Ն Ր Յ Ո Ւ Ն	5
Ոչ բրեզիլացիական նշանակներ	7
I. Քաղաքային և կայարաններ	7
II. Պատարանային, գամբարաններ	16
Այտնական շրջանք	
I. Այլաբանական գրեթեներ	27
II. Ձեռքեր	28
III. Փառապանական ձեռքեր	30
IV. Պարզաբանական, արվեստի, գյուղատնտեսական նշանակներ	33
Ոչ բրեզիլացիական նշանակների թվազման նախք	36
Հարստանք ոչ բրեզիլացիական ժամանակաշրջանում	38
Չ բ ա Կ ա Ն ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն	68

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие	43
Памятники эпохи поздней бронзы	45
I. Поселения и жилища	—
II. Погребения и могильники	48
Материальное производство	50
I. Орудия производства	—
II. Предметы вооружения	54
III. Средства защиты	53
IV. Предметы украшения, искусства и культуры	—
Вопрос датировки позднебронзовых памятников	55
Армения в эпоху поздней бронзы и раннего железа	57
Литература	68

ՀԱՄԱՐՔԻՆԻ ԱՄՏՈՒՄԸ ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ
ԱՐՏՈՒՄ ԱՐՏԱՅԵՍՈՎԻՄ ԱՄՏԻՐՈՍԵՅԻ

ՅՈՒ ՀԲՆԵՆԻՄԵՆԻ ԲՆՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ՊԱՐԲՐՈՒՄՆԵՐԸ

Կարգավճի Հայկական ՅՈՒ ՀԲՆԵՆԻՄԵՆԻ ԲՆՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ՊԱՐԲՐՈՒՄՆԵՐԸ
ՓՈՒՆԴԱՆԵՐԻ ԵՎ ԱՊՐԱՆՆԵՐԻ ԻՆՏԵՆՍԻՎ
ՓՈՒՆԴԱՆԵՐԻ ԿՈՒՐՏՈՒՄԸ

Հրատարակիչը՝ Ե. Հ. ՇԱՐՄԱՏՅԱՆ, Ֆ. Վ. ԱՐՄԵՆԻԱՆ
Պատասխանատու խմբագրիչը՝ Ե. Հ. ԱՐՄԵՆԻԱՆ
Տեխնիկական խմբագրիչը՝ Ե. Բ. ԱՐՄԵՆԻԱՆ
Պրոպագանդայի խմբագրիչը՝ Ե. Բ. ԱՐՄԵՆԻԱՆ

ՊՆ 02612 հ.Ն. 1141 Հրատ. 2003 Գրատիպ. 834 Տպագրված 1500

Հանդիսանում է արտագրքային թիվ 1868 Թ. արտագրքային է ապագրքային 20.11.1989 Թ. ապագր. 0.0 համ. 1 է հերթից. քաղ. 19.0 համ., շրջան. 19.00 համ., թուղթ Ձ 1, 60x90^{1/2}, Գինը 1 ա. 50 կոպ.

Հայկական ՅՈՒ ՀԲՆԵՆԻՄԵՆԻ ԲՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐԲՐՈՒՄՆԵՐԸ